

JOODSE BURGERS IN NIJMEGEN: ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht
van gemeente Nijmegen*

Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Martijn Lak
Dr. Marieke Oprel

Nijmegen, maart 2022

Joodse burgers in Nijmegen: onteigening en rechtsherstel

Onderzoek in opdracht van gemeente Nijmegen

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel
Onderzoekers: Laura de Jong, Martijn Lak, Mirjam Vriend

Redactie: Susanne Geuze
Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Wim van Meurs, Martijn Lak, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Nijmegen: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, maart 2022).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever: gemeente Nijmegen

Afbeelding omslag

Door het bombardement verwoeste panden en de St. Stevenskerk, oktober 1944
© Regionaal Archief Nijmegen

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
Over dit onderzoek	8
Oorlogsverleden en Jodenvervolging	10
Dankwoord	14
Het onderzoeksteam	16
2. Opdracht en conclusies	19
Twee hoofdvragen	19
Conclusies over de onteigeningen	20
Conclusies over het rechtsherstel	21
Vervolg	23
3. Verantwoording	27
Woordkeuze	27
Gebruikte archieven	29
Onze methode	32
4. Onteigeningen	39
Ontrechting en deportatie	39
De Verkaufsbücher	41
Het kadaster en eigendomsgeschiedenissen	43
De ANBO en de Nijmeegse burgemeesters	43
De stad Nijmegen en de provincie Gelderland	47
Collaboratie en bijzondere rechtspleging	48
5. Rechtsherstel	51
Bevrijding, normaliteit en Joodse terugkeer	51
Rechtsherstel	52
Steekproef uit kadaster en NBI-dossiers	55
Gemeentebelastingen	56
Teruggaaf van wooneigendom en belastingheffing	58
6. Bijlagen	63
Tabel 1: Steekproef onteigening en rechtsherstel Nijmegen	63
Tabel 2: De ANBO en gemeente Nijmegen	65
Archieven	72
Websites en kranten	74

1. Inleiding

Jacob Prins werd op 24 maart 1892 geboren in Den Bosch. In 1918 trouwde hij met Lotje Frank en samen gingen zij in Nijmegen wonen. Kennelijk ging het Jacob voor de wind: in 1930 kocht hij Hertogstraat 123 en Derde Walstraat 118, 120 en 122 – die vier panden vormden samen één perceel. Zelf woonden Jacob en Lotje aan de St. Annastraat 75.

Op 21 december 1941 werd het bezit van de familie Prins door de bezetter ‘in beheer genomen’. Dat betekende dat Jacob Prins werd onteigend en alle zeggenschap over zijn wooneigendommen verloor. In 1943 werd het perceel gekocht door Johannes Mathieu Jacobs. Jacob Prins en zijn vrouw Lotje hebben de oorlog niet overleefd. Lotje werd in oktober 1942 vermoord in Auschwitz, Jacob een jaar later.¹

Meer dan honderdduizend Nederlandse Joden werden door het naziregime gedeporteerd tijdens de bezetting. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar de concentratiekampen van Auschwitz en Sobibor. Slechts weinigen van hen overleefden de Holocaust.

Vaak al voor deportatie werden hun bezittingen geroofd: van kunstwerken, hypotheeken en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en een deel daarvan werd doorverkocht.

Ook de meeste Joodse burgers van Nijmegen werden gedeporteerd, hun huurwoningen ontruimd, hun woningbezit geroofd en inboedels in beslag genomen. Dit lot trof ook Jacob Prins.

Bosschenaar Michel Zadick verhuisde net als Jacob vanuit zijn geboortestad naar Nijmegen. Hij trouwde met Berta Markreich en samen kregen ze twee kinderen: Leon en Augusta. Het gezin woonde aan de Arend Noorduijnstraat en Michel werkte als koopman. Zij bezaten acht panden in de stad.

Hun vastgoed kwam in november 1941 onder beheer van een rooforganisatie van de bezetter. In september 1942 verkocht die twee van Zadicks panden aan de Duitse koopman Friedrich Bierbaum. In 1943 verkocht men nog eens twee panden aan ene G.C. Weijs uit Boxmeer. Na de oorlog werd Bierbaum tot 1951 onder beheer gesteld en Weijs tot 1949. In 1950 en 1951 vond het officiële rechtsherstel plaats. De vier panden gingen over in het eigendom van Zadicks erven. In 1953 werden alle panden geveild, vermoedelijk omdat de enige van Michels tien broers en zussen die de oorlog overleefde naar Amerika emigreerde.²

Joodse burgers die de kampen overleefd hadden of na de bevrijding hun onderduik konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of, in veel meer gevallen, hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat het niet vanzelfsprekend was dat ze hun

onteigende vastgoed terugkregen. Veel panden waren door de bezetter doorverkocht of hadden in ieder geval nieuwe bewoners.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en de oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een verzoek om teruggaaf indienen. De oude-nieuwe eigenaar kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten: gemeentebelastingen of erfpacht over de jaren van zijn 'afwezigheid'. Reconstructies laten zien dat talrijke berooide Joodse eigenaren hun vastgoed direct weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen voldoen.

In veel gevallen was het een moeizaam en langdurig proces om aan de vereisten van het rechtsherstel te voldoen of met de nieuwe eigenaar tot een 'minnelijke schikking' te komen. Voor de familie Zadick vond tien jaar nadat de NGV hun bezit geroofd had, pas het rechtsherstel met de teruggaaf plaats.

In het Nederlandse verhaal van de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en onteigeningen van hun vastgoed vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. Afgelopen jaren werd ook steeds nadrukkelijker de vraag gesteld, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten gespeeld hebben bij de onteigeningen en bij het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en de bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen steden deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.³

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Nijmegen doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolging een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk in een halfjaar over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven: vormen die niet gaan over onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Deze opdracht was in die zin beperkt. Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van de gemeente in onteigening en

rechtsherstel. De meerwaarde van deze opdracht ligt juist in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021 en 2022 voeren we in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland nog zo'n tien soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor gemeenten. Deze serie projecten maakt het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we vergaren, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheid van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van een aanzienlijk aantal personen en enkele tientallen panden gereconstrueerd. Deze dossiers hebben we niet in verhalende of gestandaardiseerde vorm opgenomen in het rapport. Wél hebben we een aantal voorbeelden opgenomen van personen en panden. Aan de hand van die representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. We laten met de voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel. Vanuit ons huidige perspectief driekwart eeuw later moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel, ook om niet van iedereen heldendom te verwachten. In enkele gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten. Soms probeerden oorlogskopers te versluieren dat ze roofpanden kochten. Soms werd er in de tijd zelf geprotesteerd tegen belastingheffing bij het rechtsherstel. Dat waren voor ons duidelijke tekenen dat hier werd gehandeld in strijd met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen.

Ook was het waardevol om het handelen van een gemeente te vergelijken met wat we uit onderzoek weten over andere steden. Die vergelijking bood enig houvast. Tegelijkertijd moeten we rekening blijven houden met lokale omstandigheden.

Een onderzoeksopdracht naar ontrecting en rechtsherstel vraagt om een moreel oordeel over het handelen van de gemeente. Tegelijk is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de 'kille, formalistische' aanpak bij het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek.

Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport omvat na deze inleiding en een samenvatting (hoofdstuk 1 en 2) nog vier hoofdstukken. Het derde hoofdstuk presenteert de verantwoording van de door ons gekozen onderzoeksmethodiek en archiefkeuzes bij de onderzoeksopdracht. In de beide daaropvolgende hoofdstukken worden de processen van onteigening en rechtsherstel en de rol van de gemeente daarin gereconstrueerd aan de hand van het archiefmateriaal. De bijlagen (hoofdstuk 6) bieden in tabelvorm een overzicht van de steekproeven voor onteigening en rechtsherstel. Ook geven ze een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties.

Oorlogsverleden en Jodenvervolgung

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolgung, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding.

In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolgung, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolgung blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet waren geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid liet zich sterk leiden door de prioriteit van het herstel van de eigenomsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer. En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/foutperspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolgung kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Ook wat dat betreft liep Nederland Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechts-herstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechts-herstel *z lf* onderwerp geworden van een kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: weder-opbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrechten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om ‘snel, streng en rechtvaardig’ om te gaan met landgenoten die ‘fout’ waren geweest in oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB’ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.⁴

Met deze processen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB’ers, landverraders en opportunisten zou het nazi-regime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor de Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef zo op de achtergrond.⁵ Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat door de bezetter en anderen onrechtmatig was toegeëigend. Ook moesten eigendomsrechten worden hersteld. Om dit proces in geordende banen te leiden, werd al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dat beheerde, in afwachting van definitieve regelingen, het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van gedeporteerden en vermiste personen uit de bezettingstijd.

Tijdelijke rechtbanken voor de zuiveringen en bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen hersteld moesten worden. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Uit pragmatische overwegingen om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrechten net zomin bevoordeeld mochten worden bij het rechtsherstel als de oorlogskopers benadeeld mochten worden. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij woog de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig mee als de vraag of de andere schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit stamde.⁶

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldslagen, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolg en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.⁷

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou vergen. Voor het eerst werd er ook gesproken over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig zoals oorspronkelijk het plan was.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijngevolgen van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe verwachtingen kregen van de overheid. De minimale opvatting van rechtsherstel paste goed bij de beperkte bestaansgaranties en verzorgingsplicht als taakopvatting van de overheid in de eerste naoorlogse jaren. Door de uitbreiding van de verzorgingsstaat veranderde dat. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor het rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofterste en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen.

Mogelijkerwijs hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa of de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldigen aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële **tegemoetkoming**. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen 'finaal recht'. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf onteigend Joods vastgoed had aangekocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

De zogenaamde Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek veranderde in die tijd. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals 'collaboratie' en 'verzet', slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekten. Het dilemma van de '**burgemeester in oorlogstijd**' is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politie tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeentelijke overheden.⁸

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB-burgemeester.

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf gezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is. Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

Dankwoord

Bij de uitvoering van deze opdracht konden we bouwen op de prettige samenwerking met burgemeester Hubert Bruls van Nijmegen als opdrachtgever, wethouder Noël Vergunst en Belinda de Hosson als projectverantwoordelijke namens gemeente Nijmegen.

Raymond Waagen, Robert Spanings en hun collega's van het Regionaal Archief Nijmegen en Rosanne Rietveld van het Gelders Archief in Arnhem hebben ons uitstekend ondersteund bij het archiefonderzoek ter plekke. Hetzelfde geldt voor de leden van de klankbordgroep: Jem van den Burg, Frank Eliëns, Hans Giesbertz, Leo van den Munkhof, Ronny Naftaniel, Willem Oosterbaan, Henk Termeer en Huub Vilé. Zij hebben bereidwillig onze vragen beantwoord over de historische situatie van Nijmegen en zijn Joodse gemeenschap in de oorlog. Ze dachten en lazen bovendien kritisch mee bij de uitvoering van het onderzoek. De kadaaster-expertise van Hans Giesbertz en Herman de Koning was onmisbaar.

Sowieso bevatten verschillende Nijmeegse projecten en bijbehorende websites een rijkdom aan kennis en informatie waar andere steden jaloers op kunnen zijn. Van 'Oorlog in Nijmegen' tot de unieke 'Historische @tlas Nijmegen'.

Speciale vermelding verdient de inbreng van Leo van den Munkhof en Willem Oosterbaan, die niet alleen het thema voor Nijmegen mee op de agenda gezet hebben, maar ook hun kennis over de Nijmeegse archieven en historische bijzonderheden van de Tweede Wereldoorlog en Joods Nijmegen inbrachten. Door de lacunes in de archieven vormt in sommige specifieke reconstructies één document of zelfs één kanttekening de sleutel. Des te waardevoller om te weten dat veelal dezelfde archiefstukken al eerder door hen waren bekeken en geïnterpreteerd.

De onderzoeksmethodiek verlangde dat we systematisch onze eigen weg gingen in de archieven. Geruststellend daarom, dat er op hoofdlijnen geen verschil zat tussen de inzichten uit de informatie die zij in tientallen jaren verzamelden over Joodse burgers en levensverhalen, en ons kortlopende opdracht-onderzoek naar onteigening en rechtsherstel.

Door de coronacrisis kon het archiefonderzoek pas in september 2021 echt beginnen. Dat bleek een voordeel; meer dan een dozijn historici en archivariissen zijn ons met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten voorgegaan. We bedanken hen voor hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen, onder andere tijdens de Nijmeegse en Groningse online-workshops op 23 juni en 9 december 2021. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Herman de Koning, Hinke Piersma, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons

een centralere plaats dan in eerdere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank geldt niet in de laatste plaats het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden. Een minder zichtbare, maar niet minder waardevolle bijdrage leverden Marina Kritikou en Annebel Spanjersberg, met een uitgebreide literatuurstudie naar Jodenvervolging en onteigeningen en de samenstelling van een database met personen en panden per gemeente.

Junior-onderzoekers Laura de Jong en Mirjam Vriend voerden voor dit project het leeuwendeel van het fascinerende, maar soms ook moeizame en monotone archiefonderzoek uit. Noor de Kort, Jelle Lammers en Xia van Beuningen assisteerden hen daarbij, terwijl Annebel Spanjersberg ook de communicatie en organisatie van de serie onderzoeksprojecten voor verschillende gemeenten in de hand hield.

Alleen met zo'n goed functionerend team kon deze uitdagende opdracht in de beperkte tijd tot een goed einde worden gebracht. Bij een onderzoek dat uiteindelijk vooral schaduwzijden van menselijk handelen aan het licht brengt, krijgt zulk teamwork een extra dimensie.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoekservaring van gepromoveerde stafleden, maar net zo goed op het talent en de inzet van jonge afgestudeerden.

Wim van Meurs

Martijn Lak

Marieke Oprel

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider ‘Lokaal besturen tussen bezetter en burger’ (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Marieke Oprel, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. In 2020 gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam op een studie over tot vijandelijke onderdanen verklaarde Duitsers, op basis van de archieven van het Nederlands Beheersinstituut, projectleider ‘Vermogensonteigening na de Tweede Wereldoorlog’ (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Martijn Lak, docent Politieke Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en docent Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Gespecialiseerd in naoorlogse Nederlands-Duitse betrekkingen, moderne Duitse geschiedenis, vroege Europese integratie en de Tweede Wereldoorlog

Laura de Jong, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit, Radboud Universiteit (2019)

Annebel Spanjersberg, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit en docent voortgezet onderwijs, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit (2017) en de eerstegraads docentenopleiding, Radboud Universiteit (2020)

Mirjam Vriend, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleidingen Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2020) en Geschiedenis van Politiek en Maatschappij, Universiteit Utrecht (2021)

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Utrecht

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Noten

- ¹ Joods Monument, nr. 66812; Oorlogsdoden Nijmegen; OorloginNijmegen; Kadaster Nijmegen, perceelnr. C 5791, leggerartikelen, 10894, 12405, 6729; Verkaufsbücher, Laufnr. 1265.
- ² Joods Monument, nr. 666769; Oorlogsdoden Nijmegen; Kadaster Nijmegen, leggerartikelen Neerbosch, 4145 en 5281, Nijmegen 9551, Hatert 9482 en 11695; Verkaufsbücher, Laufnr. 406, 1521.
- ³ Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)' (Amsterdam: NIOD, 2014); Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020); Robin te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* ([Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD, 2020).
- ⁴ Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009); Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (Houten: De Haan, 1989); Marieke Oprel, *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)* (Amsterdam: VU University Press, 2020).
- ⁵ Marnix Croes en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945 (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).
- ⁶ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48-52.
- ⁷ Jacques Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945* ('s-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965).
- ⁸ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006); Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Gennep, 1999).

2. Opdracht en conclusies

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de **Verkaufsbücher**, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die *doorverkocht* waren. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadastrergegevens.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over de 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten.¹ De journalisten benaderden de gemeenten die in de Verkaufsbücher voorkwamen met een verzoek om stellingname, waaronder Nijmegen.

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt o.a. het adres van het verkochte pand of panden, de 'verkoper' en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

Twee hoofdvragen

Het gemeentebestuur heeft toen vastgesteld dat het geen goed beeld had van de rol die gemeente Nijmegen destijds speelde bij de onteigening en het rechtsherstel van de Joodse Nijmegenaren. Ook de archieven geven geen eenvoudig antwoord op zulke vragen. Gegevens uit de collecties van met name het Nationaal Archief in Den Haag, het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam, het Regionaal Archief Nijmegen en het Gelders Archief moesten hiervoor met elkaar verbonden worden. De gemeenteraad en het college van burgemeester en wethouders (B en W) besloten dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen. Daarop is een onderzoeksopdracht geformuleerd met twee hoofdvragen.²

Vraag 1: ontrechting

De eerste vraag gaat over de ontrechting van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Heeft gemeente Nijmegen gebruikgemaakt van de ontrechting van haar Joodse burgers door onteigend vastgoed te verwerven, wel wetend waarom deze panden tegen een vaak lage prijs te koop aangeboden werden?

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar. Van andere gemeenten is bekend dat ze naheffingen en boetes voor gemeente-

lijke belastingen op vastgoed of een erfpachtcanon vorderden voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van het eigenaarschap, zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap. Zulke lasten dwongen terugkeerden of hun nabestaanden niet zelden om hun vastgoed direct na teruggave alsnog te verkopen. Heeft ook gemeente Nijmegen naheffingen en eventuele boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Conclusies over de onteigeningen

1. Uitvoerig en systematisch archiefonderzoek heeft aan het licht gebracht dat tot twee keer toe onteigende Joodse percelen en panden zijn aangeboden aan gemeente Nijmegen, waaronder de synagoge, het rabbinaat en begraafplaatsen. Behalve de religieuze gebouwen betrof het aanbod beide keren percelen die relevant waren voor bestaande infrastructuur- en stadsvernieuwingsplannen van de gemeente.
2. Na het eerste aanbod in 1942 heeft de gemeente geen onderhandelingen opgenomen met de roeforganisaties. In het tweede geval in 1943-44 werd wel onderhandeld.
3. Het aankoopproces is afgebroken door de bevrijding van Nijmegen in september 1944. Wel heeft de gemeente een eerste aanbataling gedaan voor een aantal panden. Na de bevrijding werd besloten om die aanbataling terug te vorderen.
4. Hetzelfde onderzoek heeft geen enkele aanwijzing opgeleverd voor andere, wel afgeronde aankopen, direct of via een tussenhandelaar.
5. Er zijn sterke aanwijzingen dat hoge ambtenaren onder gunstige voorwaarden als huurder niet-verkochte Joodse panden van de roeforganisaties bewoonden.
6. Uit ons onderzoek blijkt – minder systematisch, maar eenduidig – dat gemeente Nijmegen met haar uitvoerende diensten de bezetter heeft ondersteund bij de onteigeningen, net als gebeurde door veel andere gemeenten. Denk bijvoorbeeld aan de inzet van de politie of het transport en de opslag van inboedels.
7. Uit de beschikbare oorlogsarchieven blijkt dat burgemeesters en wethouders of de gemeenteraad in de eerste bezettingsjaren consequent collaboreerden bij de Jodenvervolgning, niet dat ze zich sterk hebben gemaakt voor Joodse burgers tegenover de bezetter. Protesten tegen de ontrectingsmaatregelen zelf – publiek of binnenskamers – zijn niet bekend.

8. Wat betreft de praktische problemen en kosten waarvoor de gemeente en haar diensten zich gesteld zagen door de ontrechting en deportatie van de Joodse Nijmegenaren blijkt uit de archieven geen empathie, alleen een kille zakelijkheid.

Conclusies over het rechtsherstel

1. Een ruime steekproef voor Nijmegen bevestigt het landelijke beeld dat rechtsherstel door teruggaaf van het onteigende vastgoed in vrijwel alle gevallen heeft plaatsgevonden. Slechts in een paar gevallen konden we voor rechtsherstel geen bevestiging vinden (maar we vonden evenmin bewijs dat er géén rechtsherstel plaatsvond).
2. Ook in de onderzochte gevallen duurde het na de bevrijding vaak nog jaren totdat er rechtsherstel plaatsvond. Uit de bronnen blijkt dat wachten op terugkeer van de eigenaar, of op de ontvangst van een rechtsgeldig bewijs van zijn of haar overlijden, een belangrijke vertragende factor was. Hetzelfde geldt voor de vaak moeizame zoektocht naar nog levende erfgenamen.
3. Gemeente Nijmegen deed op eigen initiatief niet of nauwelijks moeite om zicht te krijgen op het lot van zijn Joodse inwoners.
4. Gemeente Nijmegen maakte uitzonderingen bij de heffing van gemeente-belastingen. Bij deze uitzonderingen ging het met name om oorlogsschade. Het bijzondere Joodse slachtofferschap was hierbij geen factor.
5. Gemeentebelastingen, en in Nijmegen met name de straatbelasting, werden tijdens de bezettingsjaren consequent geheven volgens regels die al voor de Duitse inval waren opgesteld.
6. Na de bevrijding heeft een aantal belastingplichtigen via de gebruikelijke procedure bezwaar aangetekend tegen de belastingaanslag en een verzoek tot vermindering of vrijstelling ingediend. Protesten in de publieke opinie en media tegen de belastingpraktijk in het algemeen hebben we niet gevonden.
7. In de minnelijke schikkingen tussen oorlogskopers en onteigenden (of tussen de beheerders van hun vermogen) werden betaalde gemeente-belastingen vaak meegenomen in de boekhoudkundige eindafrekening. Dit was in lijn met het nationale principe van verdelende gerechtigheid bij het rechtsherstel en het nul en nietig verklaren van onteigening en doorverkoop.
8. Openstaande belastingaanslagen over 1944 gaf de NBI-beheerder in 1945 of 1946 regelmatig door aan een volgende beheerder, of aan de eigenaar die zijn of haar rechten was hersteld. Maar dat de beheerder de aanslag betaalde, komen we ook tegen in de archieven.

9. Het is niet aannemelijk dat gemeente Nijmegen na de bevrijding actief aan de slag is gegaan om achterstallige belastingen over de jaren 1943 of 1944 te innen. Op dat moment was nog niet duidelijk wie deze aanslag zou moeten betalen. Het rechtsherstel was namelijk nog niet afgesloten.

Bovenstaande conclusies laten zien dat de vraag wie nu 'de gemeente' was, niet zo duidelijk is als op het eerste gezicht lijkt. We moeten onderscheid maken tussen hoe gekozen en benoemde bestuurders handelden in de eerste fase van de bezetting, en hoe zij handelden toen er een NSB-burgemeester was. Die NSB-burgemeester bestuurdde zonder gemeenteraad. En de wethouders en andere functionarissen waarmee hij samenwerkte, waren ook door de bezetter benoemd.

Het uitvoerende werk van bijvoorbeeld de gemeentepolitie of gemeentediensten is een kwestie op zich. De vraag hoe zulke diensten hun werk deden, valt buiten ons onderzoek. Wel laat dit onderzoek zien dat de rol en speelruimte van de gemeente beperkt was. Zeker tijdens de oorlogsjaren, toen de bezetter maatregelen dicteerde. Het naoorlogse proces van rechtsherstel verliep grotendeels buiten gemeentebestuurders om.

Met onze 21^e-eeuwse blik op de Tweede Wereldoorlog vinden we het bijzondere slachtofferschap van de Joodse bevolking vanzelfsprekend. De conclusies van dit rapport, en ook de bredere vakliteratuur, laten zien dat Nederlandse bestuurders daar tijdens en vlak na de oorlog anders naar keken. Het besef dat Joodse burgers slachtoffers waren, leefde nauwelijks. Sterker nog: een van de leidende principes was juist dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel.

In de praktijk betekende dat voor Joodse burgers nog meer indirect onrecht en benadeling. Eigenaren van panden die door de Wehrmacht waren gevorderd, kregen een kleine vergoeding via de gemeente. Voor Joden van wie het vastgoed onder beheer geplaatst was, ging deze vergoeding naar de roofinstellingen. En die betaalden mee aan de deportaties en kampen.

In een aantal gevallen was een Joods pand in de oorlog niet verkocht, maar verhuurd door de ANBO. Soms had de oorlogskoper het pand verhuurd. Pas als de oorspronkelijke eigenaar zijn pand terugkreeg, kon hij de huur opzeggen. Zijn eigenaarschap kreeg dus geen voorrang op de huurbescherming. Sommige nabestaanden emigreerden na de oorlog uit Nederland en Europa. Zij waren vaak niet in de positie om een claim in te dienen bij het NBI, of hadden daar geen interesse in. Zo bleven talrijke oorlogskopers in het bezit van Joods eigendom. De inboedels kwamen zelden of nooit terug, of ze nu waardevol of eenvoudig waren. Dit zijn slechts een paar voorbeelden. Indirect onrecht kwam structureel voor.

Vergelijking met andere gemeenten

Net als voor de meeste kleine en middelgrote steden buiten de Randstad laten de Verkaufsbücher ook voor Nijmegen geen afgeronde aankopen van Joods vastgoed zien, waarbij de gemeente of haar functionarissen eerste koper waren.

De Nijmeegse situatie waarbij de afronding van een besloten koop, inclusief aanbesteding, door de bevrijding werd verhinderd, is voor zover wij dat nu weten uniek (januari 2022). Daarbij moet worden opgemerkt dat op dit moment nog in meerdere gemeenten een vergelijkbaar archiefonderzoek loopt; de resultaten daaruit worden in de loop van 2022 verwacht. Enigszins vergelijkbaar met het Nijmeegse voorbeeld is gemeente Utrecht. Daar weigerde de Commissaris der Provincie zijn toestemming voor een aantal aankopen en verhinderde zo de afronding van besloten aankopen.

Het rechtsherstel verliep in Nijmegen traag en bureaucratisch, net als op andere plekken in Nederland. De rol van de gemeente daarin was echter klein. Nationale regels en instanties bepaalden de toon. In Nijmegen zien we hetzelfde gebeuren als in andere Gelderse gemeenten: heffingen voor straatbelasting werden na de oorlog doorgegeven of verrekend in de procedures van beheer en rechtsherstel. Net als in de andere steden gebeurde dit in Nijmegen groten-deels buiten de gemeente om.

Ook de algemene houding van het gemeentebestuur en de ambtelijke diensten was in Nijmegen niet anders dan in andere plaatsen. De gemeente ondersteunde de bezetter bij anti-Joodse maatregelen. Er waren ook geen tekenen van weerzin of weerstand. Bij geen van de formeel correcte beslissingen en maatregelen tijdens en na de bezetting is een spoor van empathie te beluisteren.

Vervolg

Met deze eindrapportage is het archiefonderzoek naar de twee hoofdvragen van de opdracht volgens ons afgerond. De resultaten zijn daarmee definitief. Het kleine restrisico dat andere archieven de resultaten in detail nog corrigeren of aanvullen, staat in geen verhouding tot de onderzoeksinspanning die daartoe nodig zou zijn.

Vervolgonderzoek

In de loop van 2022 zijn de onderzoeken met vergelijkbare vraagstellingen afgerond voor tientallen gemeenten in het hele land. Daarmee ontstaat een representatief beeld rondom onteigening en ontrechting, met patronen en uitzonderingen op lokaal niveau. De goede samenwerking tussen de uitvoerders van deze onderzoeken kan als basis dienen voor een afsluitende conferentie en/of enkele tijdschriftartikelen voor Nederlandse vakgenoten.

Uit dit project en andere gemeentelijke onderzoeksprojecten komen drie mogelijke wetenschappelijke vervolgonderzoeken naar voren. Het eerste is een nationaal onderzoek naar de rol van makelaarskantoren in de processen van onteigening, ontrechting en rechtsherstel, op basis van nog beschikbare firma-archieven. Het tweede is een systematisch onderzoek vanuit het perspectief van de provinciale overheid, die alle aankoopplannen van Joods vastgoed door alle gemeenten met of zonder NSB-burgemeester ter goedkeuring kreeg voorgelegd. Het derde is een groot project om de cruciale archieven van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) en de Raad voor het Rechtsherstel beter toegankelijk te maken en digitaal te ontsluiten.

Voor vervolgonderzoek om ons beeld van de Joodse geschiedenis onder het naziregime vollediger te maken, zijn verschillende richtingen denkbaar. De belangrijkste is de verdere reconstructie van levensverhalen door arbeidsintensief archiefonderzoek in collecties en met ingangen die tot nu toe minder gebruikt zijn. De nu al indrukwekkende verzameling van bijvoorbeeld het Joods Monument zou hiermee verrijkt kunnen worden.

Expositie

Onze aanbeveling wat betreft de publieke herinnering aan deze historische gebeurtenissen richt zich niet alleen aan Nijmegen, maar aan alle betrokken gemeenten samen. Vervolgonderzoek levert ongetwijfeld nieuwe, waardevolle inzichten op voor steden en regio's. De tientallen vergelijkbare onderzoeksprojecten van dit moment bieden de eenmalige kans om een digitale of rondtrekkende expositie in te richten. Zo'n expositie zou het meest sprekende materiaal uit verschillende projecten en gemeenten bijeenbrengen. Inzichten uit genoemde conferentie kunnen een leidraad vormen voor het verhaal van deze expositie.

Serie rapporten

Tegelijkertijd met dit onderzoek in gemeente Nijmegen voert het onderzoeksteam van Advies & Actualiteit van de Radboud Universiteit een tiental vergelijkbare projecten uit. Die onderzoeken zijn voor een twintigtal gemeenten in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland. In al deze projecten hanteren we dezelfde methodiek³.

De hoofdstukken Inleiding en Verantwoording (hoofdstuk 1 en 3) van de eindrapportages zijn daarom grotendeels gelijklopend. Dat geldt vooral voor de uiteenzetting van de methodiek met de archiefbronnen, de nationale juridisch-institutionele kaders van ontrecting en rechtsherstel en de vergelijking met andere steden en onderzoeksprojecten.

Noten

¹ KRO-NCRV, Pointer, <https://pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter>.

² Gemeente Nijmegen, 'Collegevoorstel. Onteigende panden van gedeporteerden tijdens tweede wereldoorlog, 28 april 2021', <https://nijmegen.bestuurlijkeinformatie.nl/Agenda/Index/cbbcd7a5-0d18-4566-8d8c-bf2cfa70345c>.

³ Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, <https://www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/>.

3. Verantwoording

De gemeente heeft deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwacht zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema. Dat begint met een door-dachte verantwoording van de gekozen onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan ‘Arische’ gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheek en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk niet het hoofddoel, al werden het geroofde geld en bezit ingezet om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof of ontrecting

Het begrip ‘roof’ (of formeler, ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip ‘ontrecting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport hanteren we daarom het begrip ‘ontrecting’ als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term ‘ontrecting’ bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.¹

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden te vatten. De neutrale term ‘vervreemding’ zegt juridisch niet meer dan de overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking.

‘Onteigening’ (of ‘gedwongen verkoop’) betekent dat een overheid vanuit een algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op Rotterdam en Nijmegen.²

Van zo’n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofofbank. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijks toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een ‘beheerder’ (Verwalter) of ‘bewindvoerder’ (Treuhänder) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Het stond de beheerder echter vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Ook termen als ‘vordering’ of ‘confiscatie’ gaan over de eigendomsrechten van staatsburgers. Maar ze veronderstellen altijd een overheid die alleen inbreuk maakt op deze rechten vanwege een zwaarwegend algemeen belang.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als ‘beheer’ – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de criminele intenties van ontrechting (en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie hanteren we zo veel mogelijk het begrippenpaar ‘ontrechting’ en ‘onteigening’.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenarenapparaat de opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **Verordnungen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de Verordnungen burgers onrecht aandeden.

De NGV (ofwel: Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

Verordnungen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar door-geënummerd; bijvoorbeeld Verordnung 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels niet anders dan de effecten van de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen waren de oorlogskopers van het vastgoed op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of ze hadden daarvan op de hoogte kunnen zijn. Desondanks werd hun eigendomsclaim na de oorlog door de uitvoerders van het rechtsherstel niet op die grond in twijfel getrokken. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel werd in de praktijk aangenomen dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Om zo snel mogelijk een normalisering van het economisch verkeer te bereiken, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor een ‘verdelende’ in plaats van een ‘herstellende’ gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden. Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over renovatiekosten, huurderwing, belastingnaheffingen en dergelijke, en uitgebreide verrekeningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstelde eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.³

Gebruikte archieven

In ons eigen werk en in de rapporten van anderen worden wel twintig verschillende typen archieven gebruikt om de gestelde vragen te beantwoorden. Toch biedt geen daarvan een volledig en definitief antwoord. Daar komt nog bij dat sommige archieven of delen daarvan tijdens de oorlog verloren zijn gegaan, met opzet vernietigd, of na de oorlog gereorganiseerd of opgeschoond.

We hebben geprobeerd om de betrouwbaarheid van onze antwoorden te verhogen door een combinatie van drie verschillende typen archieven. We onderscheiden hier als hoofdcategorieën politiek-bestuurlijke archieven, administratieve en justitiële archieven, en particuliere archieven en media.

De inventarisatie van Joodse inwoners en vastgoed vormden de basis van dit onderzoek. We zijn daarbij enorm geholpen door vaak jarenlang gedetailleerd speurwerk van lokale Joodse organisaties, historische verenigingen en initiatieven voor het leggen van **Stolpersteine**. Zij zetten zich nog steeds in om de talloze Joodse slachtoffers hun gezicht en verhaal terug te geven. Zulke lokale initiatieven dragen bij aan het nationale overzicht van het **Joods Monument** en omgekeerd.

Zogenaamde ‘struikelstenen’ in het trottoir voor het laatste woonhuis van gedeporteerde Joden, sinds 1992 in heel Europa geplaatst.

Een online monument voor alle slachtoffers van de Jodenvervolgung, met beeldmateriaal en levensverhalen.

Deze inventarisaties zijn zo volledig mogelijk. Vanzelfsprekend gaan ze over de Joodse inwoners, maar ze vermelden – voor zover bekend – ook woonadressen. Vaak is dat een huurwoning, of het adres waar iemand als vluchteling onderdak heeft gevonden. In een kleiner deel van de gevallen gaat het om wooneigendom. Het percentage woningeigenaren varieert sterk per stad, afhankelijk van bijvoorbeeld de verhouding tussen gevestigde Joodse inwoners en nieuwkomers – zoals vluchtelingen uit het Derde Rijk. Bovendien was het in die tijd niet ongebruikelijk om eigenaar te zijn van een of meerdere (verhuurde) panden en zelf een huurwoning te betrekken.

Archieven van politiek en bestuur

De reconstructie van beleidskeuzes en besluiten door de gemeente vormt een belangrijk onderdeel van ons onderzoek – belangrijker dan in de meeste rapporten die andere onderzoeksteams maakten voor gemeenten. We deden systematisch onderzoek in de notulen, besluitenlijsten, jaarverslagen en correspondentie van de **gemeenteraad** en het college van B en W. De kwaliteit van deze bestuurlijke verslaglegging varieert voor de oorlogsjaren sterk van stad tot stad. De komst van een NSB-burgemeester had hier ook vaak grote invloed. Niet zelden zijn delen van deze archieven aan het einde van de bezettingstijd met opzet vernietigd. Ook soortgelijke archieven van de Commissaris der Provincie zijn relevant, vooral omdat die vastgoedaankopen door gemeenten moest goedkeuren.

In de zomer van 1941 werden de gemeenteraden en de Provinciale Staten door de bezetter ontbonden. De volledige bestuurlijke macht kwam in handen van de burgemeesters en de Commissarissen der Provincie.

Administratieve archieven

In dit onderzoek maken we gebruik van drie soorten administratieve archiefbronnen: de administratie van de bezetter, die van reguliere Nederlandse overheidsinstellingen (met name op gemeenteniveau) en de archieven van bijzondere instellingen voor het rechtsherstel.

Nederlandse archiefvormende instellingen die systematisch informatie verzamelden, zijn bijvoorbeeld het kadaster en de uitvoerende diensten van gemeenten. Deze laatste bestanden bestaan vaak niet meer, bijvoorbeeld doordat archieven tientallen jaren later zijn opgeschoond. Waar ze nog wel bestaan, zijn ze voor dit onderzoek uit tijdsoverwegingen niet systematisch doorzocht. Ondanks digitale toegangen blijft het kadaster een bron die veel expertise en tijd vergt, onder andere door de herindeling en omnummering van de grondstukken. Waar verdieping noodzakelijk was, zijn deze archieven doelgericht geraadpleegd.

De administraties van de NGV en de **ANBO** zijn in delen ondergebracht bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies in Amsterdam. Delen van de omvangrijke registratie van onteigend vastgoed zijn echter ook op andere plaatsen teruggevonden, zoals het Kadastermuseum in Arnhem.⁴ Het bekendste onderdeel van de NGV-administratie zijn de 18 Verkaufsbücher (waarvan er één verloren is gegaan). Daarin werden in de bezettingsjaren ruim 7.500 verkooptransacties van onteigend Joods vastgoed geregistreerd.⁵

De Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen werd opgericht om huisbezit van Joden na hun deportatie te verkopen voor de NGV.

Waar het de gedwongen verkoop van landbouwgrond door Joodse eigenaren (Verordnung 102/1941) betreft, zijn de archieven van het Bureau voor de Goedkeuring en Pachtbureaus/Grondkamers relevant. Die instanties hielden daarop toezicht.⁶

Een centrale rol in dit onderzoek speelt de administratie van de **Raad voor het Rechtsherstel**, zoals die na de oorlog is opgebouwd. Uitvoerende dienst van deze Raad was het Nederlands Beheersinstituut (NBI); met name dit archief is voor ons onderzoek relevant. Het is van de meest omvangrijke collecties in het Nationaal Archief, maar is lang vergeten en verwaarloosd. Tijdens het proces van rechtsherstel zijn stukken uit de NGV- en ANBO-administraties tamelijk ongeorganiseerd overgeheveld naar het NBI. Ze dienden als bewijsstukken voor de dossiers op naam van beheerders, collaborateurs en ook ontrenten.

Rechtbankdossiers

Ook rechtbankdossiers spelen een rol in dit onderzoek. Zowel in de onteigeningsvraag als bij de rechtsherstelvraag, maar beide op een heel verschillende manier. Veel NSB-burgemeesters – en andere functionarissen zoals wethouders, gemeentesecretarissen en politiecommissarissen – moesten na de bevrijding verantwoording afleggen voor een rechtbank van de zogenaamde ‘bijzondere rechtspleging’.⁷ Deze **CABR**-dossiers vormen de archivale neerslag van deze processen en vonnissen.

CABR-dossiers kunnen op persoonsnaam worden opgevraagd. Maar de Raad voor het Rechtsherstel (afdeling Rechtspraak) heeft een registersysteem nagelaten met alle zaken van met name Joodse ontrenten die niet door een minnelijke schikking opgelost konden worden. In deze registers zitten ook zaken van NSB'ers en zogenaamde ‘vijandige onderdanen’.

Deze registers omvatten 30.000 kaartjes. Slechts een klein deel hiervan gaat over Joods onroerend goed, en slechts een fractie daarvan gaat over huis- en grondbezit in de steden die wij onderzocht hebben. We hebben bijna de helft van deze registerkaartjes doorgenomen. Dit arbeidsintensieve werk loonde toch de moeite.⁸

Particuliere archieven

We maakten gebruik van overgeleverde archieven van de lokale Joodse gemeenten om dossiers over de eigendomsgeschiedenis van synagogen, begraafplaatsen en andere Joodse inrichtingen uit te diepen. Deze archieven voor de bezettingsjaren systematisch bestuderen zou vanuit de opdrachtvragen geen verstandige keuze geweest zijn.

De meest relevante particuliere archieven voor dit onderzoek zouden de archieven van de betrokken notarissen en makelaars zijn. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat we geen verzoek hebben gedaan om inzage bij deze – deels nog bestaande – kantoren. In de archieven van gemeenten en burgemeesters werd sowieso al de ene zijde van correspondentie en onderhandelingen met deze

De in augustus 1945 opgerichte Raad voor het Rechtsherstel was de coördinerende instantie voor het ongedaan maken van de ontrenting van personen en instellingen en het herstel van rechtsverhoudingen.

Het NBI was van 1945 tot 1967 belast met het opsporen, beheren en eventueel liquideren van vijandelijke vermogens en de vermogens van landverraders, maar ook van gedepoteerde of ondergedoken Joden. Het NBI kenden talrijke regionale vertegenwoordigingen en zelfs een aantal kantoren wereldwijd.

Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging in het Nationaal Archief bevat de processtukken van deze zuiveringstribunalen op regionaal niveau.

kantoren zichtbaar, die zeker goed verdienden aan de onteigeningen, de (door) verkoop en het beheer van de panden.⁹ Ook in de rapporten voor andere gemeenten keert deze potentieel belangrijke bron niet terug.

Als tientallen historici en archivariissen hun kennis en inventiviteit tegelijk op één onderwerp richten, is het onvermijdelijk dat nieuwe archiefbronnen aan het licht komen. Zo ook in dit geval. In het Kadastermuseum in Arnhem werden onlangs (resten van) de NGV-administratie ontdekt. De archieven van arrondissementsrechtsbanken blijken nuttige informatie te bewaren uit de tijd van de zuiveringscommissies. Ook notarissen hadden openheid van zaken moeten geven over transacties op basis van Duitse Verordnungen.¹⁰ In Nijmegen ging het kadaster bij de bevrijding verloren, maar vanuit het zogenaamde Register 50 van de Belastingdienst kon verrassend veel worden gereconstrueerd. Soms helpt het toeval een handje: op Openbaarheidsdag 2022 (1 januari) werden uit de archieven van de gemeentepolitie voor sommige steden administratieve lijsten van Joods bezit vrijgegeven.

Media en interviews

Twee andere bronnen hebben vooral een attenderende functie gehad in dit onderzoek. Lokale kranten uit de oorlog zijn vrijwel allemaal **gedigitaliseerd**. Maar ze zijn door de censuur van beperkte waarde. Krantenberichten uit de eerste naoorlogse jaren bevatten verhalen over Duitse onteigeningen en het lopende rechtsherstel. Deze bronnen zijn veel waardevoller. Helaas zijn deze kranten meestal (nog) niet gedigitaliseerd, waardoor het systematisch controleren op relevante zoekbegrippen en straatnamen uit de Verkaufsbücher te bewerkelijk bleek.

Voor in de nationale online krantenbank Delpher.

In enkele gevallen hebben we eigen interviews met nabestaanden gevoerd. Deze gesprekken leverden interessante familieverhalen en soms enige documentatie op. Daarnaast maakten we incidenteel gebruik van oudere gepubliceerde interviews met ooggetuigen, al hebben we hier niet systematisch naar gezocht. De informatie uit kranten en interviews is vervolgens nagetrokken in de hoofdcategorieën archiefbronnen.

Onze methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden formuleren op de twee hoofdvragen: heeft de gemeente panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechtsherstel?

Daarnaast leverden systematische zoektochten in de archieven een impressie op van hoe de gemeente Joodse burgers bejegende, tijdens de bezetting en na de bevrijding. Zijn er aanwijzingen dat de gemeente naar vermogen probeerde om de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter

tegenover andere burgers? Besteedde de gemeente na de bevrijding speciale aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen of boetes kwijt te schelden?

Daarbij mogen we niet vergeten dat de neerslag van bestuurlijke besluiten of ambtelijk handelen in de bijbehorende archieven altijd zakelijk-formeel of kil over zal komen. Het contrast met de tragiek van de Joodse levensverhalen is dan enorm. Deze formele akten verraden maar weinig over de 'bejegening' van de Joodse slachtoffers. Een gemeentefunctionarissen die via een louche deal een Joods pand in hand kreeg, zal dat in de regel in de akten niet breed hebben uitgemeten. Omgekeerd zal een ambtenaar die zich onder de bezetting inzette voor Joodse burgers dat evenmin op schrift gezet hebben. Daarom zijn we terughoudend geweest om op basis van enkele impressies uit deze archieven algemene conclusies over 'het gemeentebestuur' of 'de gemeentelijke diensten' te formuleren.

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. Daarin staan alle onteigende Joodse panden die door de bezetter waren doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Daaruit blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Amsterdam was echter de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop door de gemeente via een tussenhandelaar ook naar verhouding zelden voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een steekproefsgewijs onderzoek van de Verkaufsbücher op basis van enkele geïnformeerde aannames, met het kadaster en de NBI-archieven.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogs aankopen en teruggaafproblemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren vereiste de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. De formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek een voordeel. De eerste stap was dus om naar verwijzingen over koop(onder-

handelingen) te zoeken in de notulen en besluiten van raad en college en in jaarverslagen van de oorlogsjaren. Een soortgelijke zoektocht deden we in dezelfde omvangrijke bronnen voor de eerste vijf jaar na de bevrijding, omdat ook teruggaaf op de agenda kan hebben gestaan. Uit onderzoeksrapporten voor andere steden is bekend dat het gemeentebestuur de toestemming van de Commissaris der Provincie nodig had voor zulke aankopen. Daarom hebben we ook het correspondentiearchief van de Commissaris bestudeerd.

Als tweede stap namen we een steekproef uit de Verkaufsbücher. Daarbij keken we vooral naar ‘verdachte’ panden: transacties met professionele tussenhandelaren, aankopen met een hoge kostprijs en notariële afhandeling uit de ambtstijd van een NSB-burgemeester. Uitgangspunt is de aanname dat de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom. De kans is dus groot dat panden die een gemeente heeft aangekocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.¹¹ Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat men profiteerde van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo’n tussenhandelaar zijn geweest. Ons onderzoek beschouwde makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper vermeld werd als mogelijke professionele tussenhandelaar.

De resultaten voor andere steden laten zien dat gemeenten twee motieven hadden voor de aankoop van Joods vastgoed. Als het om stadsvernieuwing ging, vond de aankoop relatief vroeg plaats. Zo’n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen ging, werden verschillende methoden toegepast om de koop te verheimelijken. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. We namen daarom aan dat dit ging om panden met een bovengemiddelde prijs. De eigendomsgeschiedenis van deze zo gefilterde verkooptransacties – bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in kadaster en het NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke stad werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB’er. Hetzelfde gold voor de Commissaris der Provincie. Deze functionarissen werden na de oorlog berecht in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoedaankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen per stad – met name burgemeester en wethouders – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) onderzocht.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onoorbaar werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiveringen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens de bezetting onder het vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag.

In gemeente Nijmegen zijn honderden panden onteigend en meer dan honderd daarvan doorverkocht. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we een aankoop door de gemeente of kooponderhandelingen hebben gemist. Door niet op één ingang te vertrouwen, maar verschillende benaderingen en archiefcollecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke gemeente in Nederland huiseigenaren aanslagen voor diverse gemeentebelastingen – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons concentreerden, was de zogenaamde straat- of weg(en)belasting. Hetzelfde gold voor de zogenaamde erfpachtcanon, hoewel die in sommige gemeenten gebruikelijk was en in andere niet of nauwelijks voorkwam.¹²

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingsschulden toe, doordat veel oorlogskopers, vaak NSB'ers of Duitsers, de stad verlieten. Ook verlieten de administratie en het bestuur steeds minder geordend. In de meeste gevallen werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

Van naheffingen en boetes was vooral sprake als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Drie stappen

Omdat dit onderzoek gaat over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten zoals bij de aankoop van panden – was onze aanpak anders opgebouwd. De reconstructie van politieke besluitvorming was daarom pas de tweede stap, na een steekproef.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Een steekproef gericht op bepaalde categorieën onteigende panden, van eerder gevorderde panden tot leegstaande huizen. Basis voor de steekproef zijn de Verkaufsbücher, aangevuld met recente inventarisaties van Joodse personen en adressen in de stad.

2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeentelijke heffingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of deze heffingen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.
3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In veel van deze procedures ging het (ook) om naheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uiteenzettingen.

We namen een steekproef van de transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrechte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden we of bij deze panden sprake is geweest van gemeentelijke belastingen bij het rechtsherstel.

Deze methode functioneerde slechts in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet vindbaar. Soms had de eigenaar of zijn nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier ook niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De exacte inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

Onze aanname was dat de gemeente na de bevrijding handelde en wel of geen openstaande belastingaanslagen over de (laatste) oorlogsjaren inde. Een aantal onteigende panden die niet als verkocht in de Verkaufsbücher opgenomen zijn, hebben we op dezelfde manier onderzocht. In beide gevallen was het geen aselechte steekproef, maar zochten we factoren die van invloed konden zijn geweest op het al dan niet doorzetten van belastingnaheffing:

- Panden die door oorlogsschade, achterstallig onderhoud of om andere redenen leeg bleven staan.
- Panden die niet verkocht, maar wel verhuurd werden door de beheerder.

We doorzochten de adreslijst totdat we voor elk van deze twee categorieën enkele gevallen vonden.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W van de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente lieten zien welke vastgoedgerelateerde belastingen in de gemeente geheven werden in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en) belasting, soms apart rioolbelasting en een verzekeringspremie voor brand en molest.

De aanname was dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een factor van onzekerheid bij deze aanpak was dat het opleggen van heffingen conform de geldende regels misschien niet zijn opgenomen in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Omgekeerd kan men in de praktijk zijn afgeweken van de regels.

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een relevante bron. In gevallen waarin geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, werd de kwestie voorgelegd aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze conflicten gingen (ook) om openstaande belastingaanslagen of boetes. Een steekproef uit deze dossiers maakte duidelijk hoe de gemeente handelde en argumenteerde als ze met zulke klachten en eisen van Joodse ontrechten geconfronteerd werd.¹³ Voor provinciesteden waarin slechts ongeveer 1 procent van de Nederlandse bevolking woonde, was de trefkans in deze dossiers niet hoog. Wel waren de resultaten mogelijk betekenisvol voor de houding van de gemeente.

Uitvoerende archieven van de gemeentelijke diensten van destijds en de belastinginning zouden kunnen dienen als aanvullende bron en vervolgstap, met aanslagen per huiseigenaar. Deze stap is bewerkelijk en geeft in het beste geval de gemeentelijke kant weer van de NBI-archieven, inclusief eventuele correspondentie over naheffingen bij rechtsherstel. Deze administraties zijn omvangrijk, niet gericht op onze vraag of door opschoning van archieven niet meer beschikbaar.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Bijvoorbeeld omdat zo'n uitzondering buiten de steekproef is gevallen, of omdat dossiers ontbreken.

Omdat onze onderzoeksvraag vooral gaat over het gemeentelijke beleid rondom naheffingen, zijn deze onregelmatigheden van ondergeschikt belang, tenzij uit de steekproef zou blijken dat van enig beleid geen sprake was. Volledige zekerheid – binnen de beperkingen van het overgeleverde historische materiaal – is alleen te verkrijgen door van alle Joodse inwoners hun woon-situatie na te gaan en voor alle onteigende panden het rechtsherstel te reconstrueren.

Noten

- ¹ Gerard Aalders, *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: SDU Uitgevers, 1999); Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*.
- ² W.J.E. van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee (Den Haag: VvOR, 2016), 109–31.
- ³ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*; Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis'.
- ⁴ Informatie van Peter Donker.
- ⁵ NA, 2.09.16 Inventaris van het dossierarchief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), en van de in beslag genomen administraties, inv.nr. 532.1-532.7, 536.1-536.9 Verkaufsbücher van de Niederlandische Grundstücksverwaltung.
- ⁶ Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom, 2013); NA, 2.11.08.01 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964; Joods Cultureel Kwartier, 'Database Joodse landbouwgronden', <https://data.jck.nl/page/aggregation/jhmliteratuur/20110474>.
- ⁷ Nationaal Archief, 2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983); Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*.
- ⁸ Piersma en Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'.
- ⁹ Raymund Schütz, *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom, 2016).
- ¹⁰ Informatie van Jeroen Bender (Arrondissementsrechtbanken) en Peter Donker (Kadastermuseum).
- ¹¹ Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'; 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten' (Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020).
- ¹² Jacqueline Broese van Groenou, *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).
- ¹³ Vergelijk: Piersma en Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'.

4. Onteigeningen

Nijmegen was vlak voor de Tweede Wereldoorlog een middelgrote stad met bijna 100.000 inwoners. De Nijmeegse politiek werd gedomineerd door de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 haalde de NSB als op twee na grootste partij 8 procent van de stemmen (het nationale gemiddelde). Bij de Kamerverkiezingen van 1937 was dat nog maar 4 procent en bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1939 was er nog steeds de stabiele meerderheid van 60 procent voor de RKSP en geen zetel voor de NSB.

Als grensstad was Nijmegen in mei 1940 een van de eerste gemeenten die in Duitse handen viel. De stad zelf werd niet verdedigd, alleen het Maas-Waalkanaal. Wel werd de Waalbrug opgeblazen. In tegenstelling tot bij latere bombardementen en bij de bevrijding in 1944, waren de schade in de stad en het aantal slachtoffers tijdens de inval beperkt.

Ontrechting en deportatie

In de eerste twee jaar van de bezetting probeerde het naziregime de Nederlanders – als ‘Ariërs’ – voor zijn ideologie te winnen. De ontrechting van Joodse burgers begon al in een vroeg stadium. Zij werden met allerlei maatregelen uit het sociale en economische leven verdreven: de sluiting van Joodse bedrijven, uitsluiting van Joodse ambtenaren en scholieren of de gedwongen verkoop van landbezit.

Rekening houdend met de grootte van de stad, kende Nijmegen een kleine Joodse gemeenschap. De oorsprong van die gemeenschap lag in de middeleeuwen, maar doordat eeuwenlang beperkende maatregelen golden groeide het aantal Joodse Nijmegenaren nauwelijks. De weinige Joden in de stad legden zich vooral toe op beroepen als bankier, arts, handelaar, ambachtsman en fabrikant. Van structurele groei – met een synagoge aan de Gerard Noodtstraat, scholen en andere inrichtingen – was pas sprake in de loop van de negentiende eeuw en aan het begin van de 20^e eeuw.¹

Als grensstad werd Nijmegen vanaf Hitlers machtsovername in 1933 een toevluchtsoord voor Duitse Joden. Daardoor groeide de Joodse gemeente verder. Op het moment van de Duitse inval woonden in Nijmegen ongeveer 530 Joden. De meesten van hen werden in het najaar van 1942 of de lente van 1943 naar een concentratiekamp gedeporteerd.

Zelfs als we de ondergedoken mensen meetellen, keerden na de bevrijding niet meer dan een vijftigtal Joodse inwoners terug naar Nijmegen. De synagoge was door de bezetter gevorderd, het interieur vernield. Na de oorlog werd de synagoge teruggeven, maar de Joodse gemeente had nog minder dan 100 leden.

Daarom werd de synagoge verkocht. In 2000 werd wel de oudere synagoge in de Nonnenstraat weer in gebruik genomen.²

Registratie, onteigening en roof

Al in het eerste jaar na de Duitse inval werd Joodse burgers allerlei beperkingen opgelegd. In elke gemeente moesten Joden zich bij het bevolkingsregister apart laten registreren.

Al snel volgden ook maatregelen van economische ontrechting. Joodse landeigenaren werden verplicht om hun bezit eerst te registreren bij regionale pachtbureaus, en vervolgens om het voor 1 september 1941 te verkopen aan niet-Joodse gegadigden (Verordnung 102/1941). Alle Joodse bedrijven waren al in oktober 1940 geregistreerd door de bezetter. In Duitse opdracht werden winkels en kleinere ondernemingen opgeheven. Grotere bedrijven werden doorverkocht.

De opbrengsten gingen eerst naar de Bank voor Nederlandschen Arbeid en, als de ontbinding van het bedrijf afgerond was, naar de roofbanken Liro of de Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA). Volgens hetzelfde patroon van registratie en onteigening nam de bezetter vervolgens het vastgoedbezit in het vizier. Joodse burgers moesten per Verordnung 154/1941 (augustus 1941) hun onroerend goed en privé aan derden verstrekte hypotheek laten registreren door de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV).

Voor dat omvangrijke vastgoed stelde de NGV beheerders aan. Meestal waren dat grotere organisaties, die de opdracht kregen om deze panden naar mogelijkheid te verkopen. De belangrijkste waren Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen (ANBO), Nobiscum en Everout. Op hun beurt benoemden deze organisaties per pand een beheerder. Die inde de huur, zorgde voor de instandhouding van het pand en regelde andere praktische zaken.

De beheerder legde weer rekenschap af aan de NGV. Hij had ook het recht om het onteigende pand te verkopen. De verkoopprijs of de opbrengsten van verhuur ging naar de roofbanken. Ondertussen betaalde de NGV de ontrechte eigenaar een minimaal maandelijks handgeld om in eerste levensbehoeften te voorzien.

Zodra Joodse eigenaars in 1942 of 1943 gedeporteerd waren, probeerde men het pand te verkopen. Soms gebeurde dat zelfs al eerder. In een aantal gevallen bleek het pand onverkoopbaar, vanwege achterstallig onderhoud of oorlogsschade. Naarmate de oorlog vorderde, waren kopers en hypotheekverstrekkers minder geneigd om hun vingers te branden aan onteigend Joods vastgoed.

De NGV registreerde elke afgeronde transactie in de Verkaufsbücher. In elke stad werden panden verkocht door beheerders, met medewerking van lokale taxateurs, accountants, makelaarskantoren en notarissen. Vaak hadden beheerders meerdere panden in hun portefeuille.

De Verkaufsbücher

Tijdens de vier bezettingsjaren registreerden de Verkaufsbücher 62 transacties in Nijmegen. Omdat één verkoop soms panden van dezelfde eigenaar betrof in verschillende straten, of meerdere panden naast elkaar (bijvoorbeeld Biezendwarstraat 56-62 of Bloemerstraat 55-55a-55b), is het aantal panden een stuk groter: maximaal 118. Wel moet bedacht worden dat 1 van de 18 Verkaufsbücher verloren is gegaan en dat uit de doorlopende zogenaamde 'Laufnummern' van de transacties een aantal nummers op rij ontbreekt.³ Waarschijnlijk zijn er doorverkochte Nijmeegse panden die we niet uit de Verkaufsbücher kunnen halen.

De Verkaufsbücher registreerden bovendien alleen de doorverkochte panden. In elke stad zijn meer panden onteigend dan er doorverkocht zijn. De verhouding daartussen is moeilijk te achterhalen. Voor Rotterdam zijn er aanwijzingen dat bijna alle panden verkocht zijn. In Oss was dat een op de drie.⁴

Lijsten in de gemeentearchieven uit de oorlog met onteigende 'Jodenpanden' of lijsten van Joodse burgers met adres overlappen deels met de Verkaufsbücher. De lijsten leveren ook weer nieuwe adressen op. Bijvoorbeeld van panden die werden verhuurd door de ANBO, panden die waren gevorderd door de Wehrmacht of gebouwen die leegstonden.

Volledig zijn die lijsten echter niet. De omvangrijke database van het Joods Monument – met bijna 110.000 Joodse oorlogsslachtoffers – vermeldt ook adressen, maar dat zullen in de meeste gevallen huur- en geen eigendomswooningen zijn geweest. Bovendien vallen de overlevenden buiten dit overzicht.

Omvangrijk archiefonderzoek door de onderzoeksgroep 'Oorlog in Nijmegen' heeft voor Nijmegen een belastbaar aantal van circa 285 onteigende panden opgeleverd.⁵ Dat betekent dat ongeveer 40 procent van de onteigende Joodse panden in Nijmegen met succes in de verkoop is gedaan door rooforganisaties. Een behoorlijk aantal panden (waaronder Joods vastgoed) werd bovendien in 1944 bij het geallieerde bombardement, bij de bevrijding en in de tijd dat Nijmegen frontstad was, verwoest of beschadigd.

Het laatste oorlogsjaar is ook een belangrijk gegeven voor de analyse van onteigening en rechtsherstel in Nijmegen. Ten noorden van de rivieren was er een lange fase tussen **Dolle Dinsdag** op 5 september 1944 en de bevrijding van de rest van Nederland in maart-mei 1945. In die periode werden nauwelijks nog panden verkocht. Veel NSB'ers, Duitsers en collaborateurs lieten juist hun oorlogskopen achter. In Nijmegen was deze fase tussen de laatste verkopen en de bevrijding veel korter.

In vergelijking met andere middelgrote steden buiten de Randstad kende het proces van onteigening en doorverkoop in Nijmegen een aantal bijzonderheden.

Het eerste wat opvalt in de Verkaufsbücher voor Nijmegen is de **hoge gemiddelde prijs** van de 62 transacties: meer dan 10.000 gulden. Daarbij

De dag waarop Nederlanders na de bevrijding van Antwerpen en Brussel een bevrijding van heel Nederland binnen enkele dagen verwachtten. Deze voorbarige feestvreugde had ook een duidelijk psychologisch effect op de bezetters en hun medeplichtigen.

Ter vergelijking: in Zutphen was de gemiddelde prijs 6.500 gulden en in Deventer 7.500.

hoorde vanzelfsprekend de Ruisdaelstraat 42-56, een hele huizenrij die voor bijna 30.000 gulden werd verkocht. Maar ook individuele panden aan de Lombokstraat, de Van Schaeck Mathonsingel, de Reinaldstraat en de Grote Markt vielen in deze categorie. Omgekeerd waren er nauwelijks transacties onder de 6.000 gulden, in die tijd een aanzienlijk bedrag.

De aantrekkingskracht van deze panden wordt bevestigd door de tijdslijn. Verordening 154/1941 van Rijkscommissaris **Arthur Seyss-Inquart** was in augustus 1941 bekendgemaakt en een jaar later begonnen de deportaties. Al in april 1942 werden de eerste koopcontracten getekend. Daaronder waren begerenswaardige panden. De eerste kopers waren de Duitser F.A. Bierbaum en W.E.P. Monhemius.⁶ Wel waren deze vroege eerste verkopen de uitzondering, totdat in de herfst van 1942 de deportaties begonnen.

Oostenrijks nazipoliticus, Rijkscommissaris van het bezette Nederland. Hij werd in het Proces van Neurenberg als oorlogsmisdadiger berecht en ter dood veroordeeld.

Terwijl in veel steden de verkoop pas goed op gang kwam in 1943, werd in Nijmegen twee derde van de panden al in 1942 verkocht – dus terwijl de deportaties nog in volle gang waren. In 1944 werden nog maar 2 panden verkocht. Bijna alle voorlopige koopcontracten uit 1942 werden in de tweede helft van het jaar gesloten. Vrijwel alle contracten uit 1943 werden in de eerste helft van het jaar getekend. Meestal zat er tussen voorlopig en definitief koopcontract minder dan twee maanden – een indicatie dat financiering kennelijk geen groot probleem was.

Uit de Verkaufsbücher ontstaat de indruk dat in Nijmegen een kleine kring notarissen en makelaars zorgde voor een goed draaiende verkoop (en daar zelf flink van meeprofiteerde). Niet minder dan twee derde van alle transacties werd getekend op het kantoor van de Arnhemse notaris J.C.D. Roscam Abbing. Op het kantoor van B. Nieuwenhuis werden 14 verkopen gesloten. Beheerder van de onteigende panden was in maar liefst 54 van de 62 gevallen makelaar B. Claase. Deze makelaar beheerde in heel Nederland duizenden panden, maar Nijmegen was zijn thuisbasis. Zelfs het ANBO-kantoor Arnhem was naast Claase van ondergeschikt belang.

Net als elders was slechts een klein deel van de honderden Joodse Nijmegenaren huiseigenaar. Velen van deze eigenaren waren handelaren. Ze gebruikten het vastgoed als investering en verhuurden de woonruimte. De twee namen die het meest voorkomen, zijn Daniel Meijer met 14 panden en familie De Leeuw met 17 panden.⁷ De spreiding van het Joodse vastgoed lijkt in Nijmegen groter te zijn geweest dan elders. Er staan naar verhouding veel verschillende namen in de registers.

Bij de oorlogskopers was dat, zoals bovenstaande observaties al doen vermoeden, veel minder het geval. Slechts 15 transacties kwamen op naam van een eenmalige koper en de meeste kopers sloegen meermaals toe. J.M. Jacobs en F.G. Evers sprongen eruit; zij hadden een half dozijn transacties op hun naam. Ook dit bevestigt het beeld van een goedegeorganiseerde roof.

Het antwoord op de vraag naar de rol van gemeente Nijmegen en haar functionarissen is duidelijk. Uit de Verkaufsbücher blijkt dat noch de gemeente

als rechtspersoon, noch individuele functionarissen direct Nijmeegse panden kochten van de ANBO of makelaar Claase.

Verderop in dit rapport zal blijken dat deze constatering slechts een deel van het verhaal is. Onderzoek in het kadaster en de NBI-dossiers was onze volgende stap. Zo wilden we ook verkooptransacties vinden die aan het zicht onttrokken werden – al dan niet met opzet – door een tussenhandelaar. Uiteindelijk bleek dat zelfs deze stap niet het hele verhaal boven tafel bracht.

Het kadaster en eigendomsgeschiedenissen

Bij de speurtocht naar ‘verdachte’ panden hebben we in de steekproef uit de Verkaufsbücher vooral panden onderzocht die een bovengemiddelde prijs hadden, aan een mogelijke tussenhandelaar verkocht werden of werden verhandeld in de tijd van de NSB-burgemeester. Met behulp van het kadaster, aangevuld met de dossiers van het NBI, is het mogelijk om de eigendomsgeschiedenis van een pand voor de hele bezettingstijd te reconstrueren (zie hoofdstuk 6, tabel 1).

Door het grote aantal kopers dat meer dan één pand overnam, en de relatief vroege benoeming van een NSB-burgemeester (februari 1943) gold in onze steekproef voor Nijmegen een ongewoon groot aantal transacties als ‘verdacht’.

Voor dit deel van het onderzoek reconstrueerden we de eigendomsgeschiedenis van ruim 40 panden tot ruim na de oorlog. In een aantal gevallen werd een pand inderdaad eerst onteigend, vervolgens door de ANBO of Claase verkocht en dan nog voor de bevrijding opnieuw doorverkocht aan een derde partij.

In geen enkel van de onderzochte dossiers en kadasterleggers was deze tweede of derde oorlogskoper de gemeente of een van haar functionarissen.

Er zijn wel aanwijzingen dat gemeentefunctionarissen langs een andere weg profiteerden van het noodlot van de Joodse Nijmegenaren. Een aantal hooggeplaatste ambtenaren woonde ‘boven hun stand’ in onteigende Joodse panden die kennelijk op gunstige voorwaarden aan hen verhuurd werden.⁸

De ANBO en de Nijmeegse burgemeesters

Niet alle verkooptransacties zijn terug te vinden in de Verkaufsbücher. Transacties die nooit afgerond werden met betaling van de volledige koopsom en overschrijving naar een nieuwe eigenaar in het kadaster, bleven buiten beeld. In de zuidelijke helft van Nederland zal dit vaker gebeurd zijn, omdat de snelle geallieerde opmars de afronding van zulke transacties ineens onwenselijk maakte. Omdat een gemeente over het algemeen minder slagvaardig is dan een individuele koper (bijvoorbeeld doordat eerst correspondentie met de Commissaris der Provincie nodig is), kon het gebeuren dat een kooptransactie door een gemeente werd ingehaald door de bevrijding. En precies dit is in Nijmegen het geval geweest.

Alleen op basis van de Verkaufsbücher zouden we deze Nijmeegse kwestie gemist hebben, maar met de bestuursnotulen en besluitenlijsten en achterliggende ambtelijke stukken konden we de gang van zaken een heel eind reconstrueren.

In februari 1942 bood de ANBO drie percelen in de binnenstad aan de gemeente Nijmegen te koop aan. De panden waren toen net 'geregistreerd'. Het ging om Smidstraat 55, Kannenmarkt 3 en 3a en Ganzenheuvel 73-Priemstraat 1. De straten lagen ongeveer in elkaars verlengde, vlak bij de Stevenskerk.

Dat de ANBO dit aanbod deed, is opmerkelijk. Zoals gezegd kwam de verkoop pas na de zomer op gang, zoals de verkoopgegevens in de Verkaufsbücher laten zien. Kennelijk heeft de ANBO een aantal personen de eerste keus gegeven en ook de gemeente een aanbod gedaan. Het ging niet om kapitale panden of toplocaties. Wethouder Hondius beschreef de Smidstraat als 'zeer bouwvallig en onbewoonbaar verklaard'. De Kannenmarkt noemde hij 'een goed pand', maar 'zeer lelijk' en daarom eventueel ook te slopen. Een goed ingevoerde makelaar als Claase wist van vooroorlogse gemeentepannen voor stadsvernieuwing (het zogenaamde Siebersplan of 'sos-plan' – sanering oude stad). Daarvoor zouden onder andere deze panden hebben moeten wijken. Het ANBO-aanbod zou voor de gemeente vanzelfsprekend gunstiger geweest zijn dan een onteigening volgens de Nederlandse wettelijke regels.

Alles wat we hebben is de reactie van de gemeente op het aanbod. De katholieke burgemeester Van der Velden en zijn wethouders besloten het aanbod 'aan te houden' en ondernamen geen actie, behalve een antwoordbiref aan Claase, maar die is verloren gegaan. We hebben echter alleen de besluitenlijst en hebben dus geen zicht op de argumenten voor en tegen of eventuele morele kwesties.

De kwestie leek hiermee afgehandeld, ware het niet dat de ANBO een jaar later (op 28 mei 1943) de nieuwe NSB-burgemeester een uitgebreider aanbod deed voor twintig panden, door ons ingedeeld in drie categorieën (zie hoofdstuk 6, tabel 2).⁹

1. Een reeks panden in of aangrenzend aan de oude binnenstad. Deze kwamen voornamelijk in aanmerking vanwege het sos-plan.
2. Eigendommen van de Joodse gemeente Nijmegen: begraafplaatsen, synagoge, rabbinaatshuis.
3. Wolfskuilseweg 161.

Het pand aan de Wolfskuilseweg lag buiten het centrum. Dit pand was geen onderdeel van het oorspronkelijke ANBO-pakket. Het werd in 1944 toegevoegd op initiatief van de gemeente: men wilde het slopen voor wegverbreding. Deze keer ondernam de gemeente wél actie. Men vroeg onder andere toestemming van de provincie in Arnhem. Er was dus sprake van serieuze interesse en van kooponderhandelingen.

Binnen de gemeente vond overleg plaats tussen burgemeester Van Lokhorst, wethouder Hondius en de directeurs van diensten Gemeentewerken en Bouw en Woningtoezicht. Na onderhandelingen met ANBO en makelaar Claase werd op 3 november 1943 besloten om een aantal panden in de binnenstad aan te kopen. De voorlopige koopakten konden getekend worden zodra Arnhem goedkeuring zou verlenen.

Op 22 februari 1944 werd Nijmegen gebombardeerd door de geallieerden. Een maand na dat bombardement werd besloten om de aankooplijst te herzien, want een aantal panden was vernietigd door de bommen. In de zomer volgde de goedkeuring van de provincie voor vijf van de zeven percelen. Daarnaast werd besloten om ook de vraagprijs van de ANBO voor Wolfskuilseweg 161 te accepteren.

In aparte onderhandelingen werd besloten om de Gerard Noodtstraat 21-27 (synagoge en rabbinaatshuis) aan te kopen. De plannen van de gemeente voor beide begraafplaatsen Mariënborg en Kwakkenbergweg/Postweg wisselden: koop of overname om niet, om er een brandweerkazerne te bouwen of een kantoor van de gasfabriek. Maar de onderhandelingen zijn kennelijk nooit afgerond¹⁰.

De archiefsituatie voor deze reconstructie is uitzonderlijk moeizaam. De akten van B en W en diensthoofden uit de ambtstijd van Van Lokhorst zijn slecht bijgehouden en weinig informatief. Bruikbaar waren de akten van het dossier over de aankoop van voormalige Joodse eigendommen en de akten van de Dienst Gemeentewerken.¹¹ Het oorspronkelijke dossier is bij de stadhuisbrand en het bombardement van februari 1944 verloren gegaan. Het huidige dossier bevat slechts een inhoudsopgave van de oorspronkelijke stukken en enkele brieven. Bovendien was het betreffende inventaris van de correspondentie van Dienst Gemeentewerken tijdens ons onderzoek niet beschikbaar. Gelukkig konden we ons baseren op eerder onderzoek van 'Oorlog in Nijmegen'.¹²

Opvallend is dat de nieuwe burgemeester deze voornemens ter goedkeuring voorlegde aan de Commissaris der Provincie, toen nog de ARP'er Schelto baron van Heemstra. In andere kwesties beklagde diezelfde burgemeester zich bitter over zijn ongezeglijke locoburgemeester Hondius, die wist dat de burgemeester een mede-NSB'er niet kon denonceren bij de Commissaris der Provincie.¹³ Hij gaf daarbij expliciet aan de niet-partijgenoten in het provinciehuis overal zoveel mogelijk buiten te willen houden.¹⁴

Na de bevrijding had de gemeente hetzelfde probleem als wij onderzoekers driekwart eeuw later. Men wist dat het NSB-gemeentebestuur bezig was geweest met de aankoop van onteigende Joodse panden, maar kon niet zonder meer een stand van zaken boven tafel krijgen. Eind 1944 vond de nieuwe directeur Bouw en Woningtoezicht Van Lokhorsts besluiten tot aankoop. Hij stuurde die aan het college van B en W. Er werd besloten om bij het NBI navraag te doen of rechtsherstel had plaatsgevonden. En in de eigen administratie werd gecontroleerd of de aankoop goedgekeurd was door de provincie en of de

gemeente betaald had. Het resultaat was al snel bekend: de gemeente had inderdaad met 2.901,74 gulden op 4 september 1944 de overdrachtskosten betaald en een aanbetaling van 10 procent van de koopsom voor de zes binnenstadspanden gedaan. Daarvoor was de koop van zeven panden door Arnhem goedgekeurd, inclusief de Wolfskuilseweg.

De boekhouder van de gemeente concludeerde in 1947:

‘Omdat eenige weken na de betaling de stad was bevrijd en omdat het Joodsche eigendommen waren, is de gemeente geen eigenaar geworden van bovengenoemde perceelen. Het is niet onwaarschijnlijk dat de gemeente destijds buiten het Woningbedrijf nog andere bedragen aan het Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen voor aankoop van panden heeft betaald. Het wil mij voorkomen, dat het zeer gewenscht is een onderzoek in te stellen of het mogelijk is deze bedragen op de een of andere wijze te verhalen.’

En de daad bij het woord voegend, in een daaropvolgende brief aan het NBI:

‘Op het tijdstip van de bevrijding van deze gemeente waren de onderhandelingen ter zake van de overdracht van bovengenoemde panden, alle Joodsch bezit, nog niet zoover gevorderd, dat tot definitieve overdracht der perceelen aan deze gemeente kon worden overgegaan. In verband met het vorenstaande verzoeken wij U als beheerder van het A.N.B.O. te doen nagaan, of het mogelijk is bovenstaande bedragen op de bezittingen van genoemde instantie te verhalen.’

Tot zover de historische reconstructie op basis van archiefcollecties, die de oorlog verre van onbeschadigd hebben doorstaan.

Voor een moreel oordeel biedt deze reconstructie een aantal aanknopingspunten en nuanceringen. De door de koningin benoemde burgemeester is in 1942 niet overgegaan tot aankoop van Joodse panden. Zijn afwegingen of bezwaren daarbij zijn niet bekend. Zijn door de Rijkscommissaris benoemde NSB-opvolger besloot wel in te gaan op een hernieuwd ANBO-aanbod en kreeg hiervoor ook toestemming van de Commissaris der Provincie. Het ging daarbij niet om de aankoop van luxewoningen, maar om aankopen die aansloten bij al bestaande stadvernieuwingsplannen van gemeente Nijmegen. De aankoop die in 1944 in gang was gezet met een aanbetaling, werd onderbroken door de bevrijding van de stad en niet afgerond.

Na de bevrijding spande de gemeente zich in om de gang van zaken te reconstrueren. Uit de akten bleek voor ons niet dat het feit dat het om geroofd Joods vastgoed ging daarbij een rol speelde. In morele zin althans – in de stukken werd wel steeds vermeld dat het om Joods bezit ging. Bij de pogingen om de aanbetaling terug te vorderen, wordt alleen het financiële belang van de gemeente benoemd.

De stad Nijmegen en de provincie Gelderland

Voor Nijmegen hebben genoeg relevante archiefbestanden de tijd doorstaan. Dit ondanks het bombardement van februari 1944, het oorlogsgeweld van de bevrijding in september en de overhaaste aftocht van het NSB-stadsbestuur voor **Operatie Market Garden**.

In februari 1943 nam NSB'er Marius van Lokhorst de ambtsketen over. Al in april van dat jaar nodigde hij de diensthoofden voor het eerst uit bij de vergadering van B en W. Voor de vergaderingen van Van Lokhorsts voorgangers zijn reguliere notulen terug te vinden (en tot de zomer van 1941 ook van de **gemeenteraad**). De 'notulen' vanaf april 1943 zijn echter eerder monologen van de burgemeester dan een protocol van bestuurlijke besluiten en besprekingen. Na Dolle Dinsdag ontvluchtte Van Lokhorst zijn ambt en de stad.

Dit past bij het bekende beeld dat Van Lokhorst wel een vriend van het bezettingsregime was, maar geen grote dadendrang aan de dag legde. Deze bestuursperiode wordt getypeerd als chaotisch. Een conflict dat speelde tussen de burgemeester en wethouder Harmanus Hondius – locoburgemeester en ook NSB'er – zal dat geen goed gedaan hebben.¹⁵ Hondius' hele loopbaan was een spoor van bestuurlijke en persoonlijke conflicten. Hij was zeker geen volgzaame NSB-partijsoldaat. De machtsstrijd tussen burgemeester en loco belastte hun relaties met allerlei betrokken partijen: het ministerie, het provinciebestuur van Gelderland, de provinciale **Beauftragte**, de NSB-partijleiding en de diensthoofden van gemeente Nijmegen.

Ook de post van de Arnhemse Commissaris der Provincie kwam in het laatste bezettingsjaar in NSB-handen. In september 1944 werd Schelto baron van Heemstra voor de nog bezette gebieden vervangen door NSB'er Harmanus Hondius, die net al even genoemd. Toen Nijmegen in september 1944 bevrijd werd, vluchtte Hondius naar het noorden. Hij kreeg van de bezetter een nieuwe functie. In Nijmegen nam vanaf dat moment baron Van Voorst tot Voorst de functie van Commissaris waar voor de bevrijde delen van Gelderland.

De bestuurlijke akten van gemeente Nijmegen voor de bezettingsjaren (en de eerste jaren na de bevrijding) hebben we systematisch onderzocht. Daar waar er aanleiding toe was, bekeken we ook de documenten van het **Militair Gezag** of van provincie Gelderland.

Bovenstaande zaak van het ANBO-aanbod aan gemeente Nijmegen kwam aan het licht door de bestuurlijke akten. Dat versterkt onze overtuiging dat er geen andere zaken van aankoop van Joods vastgoed speelden. De akten vermelden hierover niets.

We vonden het ANBO-aanbod van 1943 ook terug in de provinciale archieven van Gedeputeerde Staten. Dat we in deze dossiers verder niets vonden, sterkt onze conclusie dat de gemeente geen andere stappen het gezet of met de ANBO onderhandeld.¹⁶

Een geallieerd lucht- en grondoffensief in september 1944. Het doel was om strategische bruggen over de grote rivieren in te nemen om zo de bevrijding van Noord-Nederland te bespoedigen. De operatie strandde op de Rijnbrug bij Arnhem, waardoor Nijmegen gedurende de Hongerwinter 1944-1945 frontstad werd.

Het Führerprincipe van de nazi's ging uit van politiek leiderschap zonder controle door een democratisch gekozen parlement. Toegestemd op lokaal niveau gaf dit principe alle politieke macht aan de burgemeester, zonder gemeenteraad.

De toezichthouder van de Duitse bezetter op het provinciaal bestuur.

Het dagelijks bestuur van de bevrijde delen van Nederland tot de terugkeer van de Nederlandse regering uit Londen. Het Militair Gezag werd opgericht in september 1944 en ontbonden in maart 1946.

Hier en daar komen in de dossiers praktische gevolgen van de onteigeningen en deportaties naar voren. Het gaat de betrokkenen daarbij nooit om het lot van Nijmeegse Joodse burgers, maar om oppervlakkiger zaken. Het gemeentelijk waterleidingsbedrijf en de gasfabriek beklagden zich bijvoorbeeld over problemen die ze ondervonden doordat woningen verzegeld waren. Het werd hen zo onmogelijk gemaakt om de meterstand op te nemen en leidingen af te sluiten.¹⁷

De commissaris van politie vroeg de burgemeester of leegstaande woningen van Joodse gedeporteerden of onderduikers weer bewoond mochten worden. Maar dan moesten de inboedels opgeslagen worden en wie zou voor die kosten opdraaien: de Liro of **Einsatzstab Rosenberg**? Het antwoord is typerend in zijn ambtelijke kilheid: 'voor zoover door joden bewoonde huizen ongebruikt achterblijven, doordat de betrokken families worden aangehouden en op transport gesteld naar een of ander kamp, worden de sleutels door de betrokken families medegenomen, en zal later over deze woningen-inboedels nader worden beschikt.'¹⁸

De roofoorganisatie die verantwoordelijk was voor kunst, bibliotheken en inboedels van gedeporteerden en uit bezette gebieden.

Collaboratie en bijzondere rechtspleging

Naast de rechtbanken en zuiveringsprocessen was de journalistiek in de eerste naoorlogse jaren bij uitstek de plek waar verhalen over collaboratie en onoorbaar handelen aan het licht kwamen. In kranten verschenen interviews met slachtoffers, ooggetuigen en nabestaanden; die vonden later hun weg in de lokale herdenkingsliteratuur. Net als die interviews moeten ook verhalen over collaboratie in de archieven gecontroleerd en onderbouwd worden.

De digitale versie van *De Gelderlander* uit de bezettingsjaren bevat vrijwel geen nuttige aanwijzingen. De voortzetting in de eerste vijf jaar na de oorlog volgde vooral de zuiveringsprocessen tegen lokale politici en functionarissen op de voet. Af en toe schreef de krant over het rechtsherstel van individuele Joodse burgers.

RKSP-burgemeester Petrus van der Velden keerde direct na de oorlog terug op zijn post. Dat was een keuze van het Militair Gezag. De publieke opinie en het voormalige verzet waren echter van mening dat Van der Velden in 1942-1943 (te) ver was gegaan in zijn samenwerking met de vijand. Verder in ieder geval dan zijn voorganger Joseph Steinweg, die in april 1942 met pensioen was gegaan. Al in oktober 1944 werd daarom de katholieke Charles Hustinx met steun van het voormalige verzet als nieuwe burgemeester benoemd.

Nadat heel Nederland bevrijd was, moest een aantal Nijmeegse functionarissen zich voor een tribunaal van de bijzondere rechtspleging verantwoorden. Onder hen was locoburgemeester/wethouder Hondius, de NSB'er die ook nog waarnemend burgemeester van Tilburg en waarnemend Commissaris der Provincie was geweest.

Hondius ontkende zijn rol in de Nationaal-Socialistische Beweging niet, toen hij in 1947 voor de rechtbank stond. Hij kreeg een lichte straf van één jaar gevangenis voor zijn NSB-lidmaatschap en een verbod om nog openbare ambten te vervullen.¹⁹

Van Van der Velden bestaat geen CABR-dossier, maar wel van zijn plaatsvervanger Van der Wagt. Daaruit blijkt dat deze plaatsvervanger in 1941 een lijst heeft laten opstellen met de namen en de woon- en verblijfplaats van alle Joodse inwoners in 1941. Na de oorlog gaf hij toe geweten te hebben welk lot hij daarmee voor deze burgers bezegelde. Burgemeester Van der Velden zou deze lijst doorgestuurd hebben aan de Zentralstelle für Jüdische Auswanderung in Amsterdam, die verantwoordelijk was voor de deportaties.²⁰

Gezien de milde straffen is het niet verbazingwekkend dat de pogingen om Joods vastgoed voor gemeente Nijmegen te verwerven geen thema zijn in de CABR-dossiers. Te meer omdat de nieuwe stadsbestuurders in de tijd van deze tribunalen nog grote moeite hadden om inzicht te krijgen in de besluiten van hun NSB-voorgangers.

Concluderend stellen we vast dat gemeente Nijmegen tot de komst van de NSB-burgemeester begin 1943 niet inging op aanbiedingen van de ANBO. De percelen en panden waar het om ging bij onderhandelingen en de aankoopbesluiten, konden we nauwkeurig identificeren. Daarbij stellen we vast dat deze aankopen belemmerd werden. Niet door aanwijsbare morele bezwaren, maar door het bombardement in februari 1944. Uiteindelijk werden ze op het laatste moment verhinderd door de bevrijding van de Waalstad.

Dat we deze gemankeerde aankopen gevonden hebben in de gemeentearchieven, maakt het extra onwaarschijnlijk dat andere aankopen of pogingen daartoe aan onze aandacht ontsnapt zijn. Desondanks geldt: zolang niet de eigendomsgeschiedenis van elk omtrentend pand gereconstrueerd is, kunnen we in principe met onze steekproef van ‘verdachte’ panden die éne aankoop uit tweede hand over het hoofd hebben gezien. Het feit dat andere onderzoekers, die veel meer en andere dossiers gereconstrueerd hebben, tot dezelfde conclusie kwamen, maakt dat wel steeds onwaarschijnlijker.

Noten

- ¹ Frank Eliëns, *Nijmegen tussen bezetting en bevrijding* (Zaltbommel: Europese bibliotheek, 1995); Frank Eliëns, *Voor Joden verboden: hoe de joodse gemeenschap uit Nijmegen verdween 1940-1945* (Amsterdam: Boom, 2021).
- ² Eliëns, *Voor Joden verboden*; H.D. van den Berg, *Onse Joeden: Nijmegen en de geschiedenis van haar Joden* (Zutphen: Walburg Pers, 2002); Anne van Bakel en Frank Eliëns, *Terug naar het begin: de geschiedenis van de Joodse Gemeente van Nijmegen in vogelvlucht* (Nijmegen: Nederlands Israëlitische Gemeente, 2000).
- ³ Maarten Duijvendak en Stefan van der Poel, 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955' (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021).
- ⁴ Piersma en Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'; Paul Spanjaard, 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de ont-eigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss' (Oss, 2021).
- ⁵ OorloginNijmegen, 'De roof van Joods onroerend goed in Nijmegen', 3 december 2021, pagina 1.
- ⁶ Verkaufsbücher, Laufnr. 403, 404, 405, 406, 407.
- ⁷ Joods Monument, nr. 129707, 129530.
- ⁸ OorloginNijmegen, 'De roof van Joods onroerend goed in Nijmegen', 3 december 2021, pagina 12-13.
- ⁹ RAN, 2, inv.nr. 19900 Besluitenlijst B&W 1942.
- ¹⁰ Zie ook: OorloginNijmegen, 'Aankoop van voormalige joodse eigendommen'.
- ¹¹ RAN, 2, inv.nr. 23912 Aankoop van voormalige joodse eigendommen.
- ¹² RAN, 697, inv.nr. 149b Bosselaar 1915-1947. Deze relevante bron werd genoemd in het artikel van OorloginNijmegen (3 december 2021). De inventaris van het betreffende archief was ten tijde van onze inzage niet online beschikbaar. Zonder het artikel van OorloginNijmegen hadden wij deze bron dus niet kunnen vinden.
- ¹³ RAN, 2, inv.nr. 16262 Gerezen moeilijkheden tussen burgemeester Van Lokhorst en enkele wethouders.
- ¹⁴ RAN, 2, inv.nr. 16262 Gerezen moeilijkheden tussen burgemeester Van Lokhorst en enkele wethouders.
- ¹⁵ RAN, 2, inv.nr. 16262 Gerezen moeilijkheden tussen burgemeester Van Lokhorst en enkele wethouders.
- ¹⁶ GA, 0039, inv.nr. 469 Indices 1944..
- ¹⁷ RAN, 2, inv.nr. 19901 Besluitenlijsten B&W 1942-1943; RAN, 5006 (tijdelijk), inv.nr. 40213 Optreden naar aanleiding van problemen die de Gemeente Gasfabriek en Waterleiding ondervindt als gevolg van de verzegeling van woningen die bewoond zijn geweest door Joden, waardoor er onder meer geen meters kunnen worden opgenomen of leidingen afgesloten 1942-1945.
- ¹⁸ RAN, 5006 (tijdelijk), inv.nr. 40212 Opslag van inboedels van ontruimde woningen van Joden in het gebouw Unitas aan het Valkhof (Eigendommen van derden).
- ¹⁹ Pieter Rembt Antoni Iddekinge, 'Leidersbeginsel in praktijk: provinciaal bestuur van bezet Gelderland september 1944-mei 1945', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 76 (1985); Ad de Beer, 'Waarnemend burgemeester Hondius, een paradoxale voorbijganger, 17 juli 1944-17 september 1944', *Tilburg* 10, nr. 3 (1992): 70-79.
- ²⁰ NA, CABR-dossier 9871.

5. Rechtsherstel

De belangrijkste gebeurtenis in de Nijmeegse geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog is het geallieerde bombardement op de stad, op 22 februari 1944. Kijkend naar het aantal burgerdoden was deze aanval een van de zwaarste bombardementen voor Nederland, samen met het bombardement op Rotterdam (14 mei 1940). Een halfjaar later, in september 1944, werd Nijmegen bevrijd. Met Operatie Market Garden werden ook de Waalbruggen veroverd. Omdat de geallieerde opmars stokte, was Nijmegen de hele winter frontstad. Door de slag om Nijmegen werd de oorlogsschade aan de bebouwing van het centrum nog groter.¹

Met de bevrijding van Nijmegen en het mislukken van Operatie Market Garden ontstond ook bestuurlijk een complexe situatie. Oud-burgemeester Petrus van der Velden keerde terug in de stad; het Militair Gezag benoemde hem tot waarnemend burgemeester. Als tegenhanger van de Commissaris der Provincie voor de bezette delen van Gelderland (Harmanus Hondius) werd Eduard Hendrik Johan baron Van Voorst tot Voorst benoemd tot waarnemend Commissaris van de Koningin in Nijmegen.

Het Militair Gezag in Nijmegen bestond uit twee mensen. August F.H. Blaauw werd militair commissaris van het district Nijmegen en H. van Everdingen, een rang hoger, werd provinciaal militair commissaris van Gelderland.² Feitelijk was de rangorde van de twee mannen omgekeerd. Blaauw was verantwoordelijk voor een belangrijke frontstad, terwijl Van Everdingen alleen op papier verantwoordelijk was voor een gebied dat grotendeels nog niet bevrijd was.

Met de bevrijding van de rest van Nederland in 1945 normaliseerde de bestuurlijke situatie in Nijmegen. Charles Hustinx was toen burgemeester van Nijmegen en Quarles van Ufford Commissaris van de Koningin. Het Militair Gezag eindigde in maart 1946. Provinciale Staten en gemeenteraad functioneerden weer als democratische instituties na verkiezingen in mei en juli 1946.

Bevrijding, normaliteit en Joodse terugkeer

We wilden zicht krijgen op hoe de gemeente handelde – of niet-handelde – in de eerste jaren na de bevrijding. Daarom bestudeerden we de bestuurlijke archieven. Voor de naoorlogse periode waren de gebruikelijke archieven beschikbaar. Vanaf oktober 1944 kwam het college van B en W weer gewoon bijeen, onder leiding van de teruggekeerde burgemeester Petrus van der Velden. Hetzelfde gold vanaf november voor de ‘tijdelijke’ (want niet door de burgers gekozen) gemeenteraad. Van B en W bestaan besluitenlijsten, van de gemeenteraad ook notulen van de openbare en besloten vergaderingen.³

Deze archiefdocumenten uit de eerste maanden en jaren na de bevrijding laten één ding duidelijk zien: burgers en bestuurders hadden er een grote behoefte aan om terug te keren naar de normale situatie. Het vooroorlogse regelwerk bood daarbij houvast. Oorlogsschade, bouw en herstel van woningen en dringende problemen met de huisvesting hadden daarbij prioriteit. Het streven naar een normale situatie werd zichtbaar in de bureaucratische rechtlijnigheid waarmee de nietigverklaring van Duitse onteigeningen werd omgezet en doorberekend.

Van speciale aandacht voor Joodse burgers die berooid en getraumatiseerd uit de kampen terugkeerden, was geen sprake. Slechts bij hoge uitzondering wordt naar hen verwezen, al bestond de groep teruggekeerden ook slechts uit tientallen mensen.

Ook in officiële stukken van gemeenten worden Joodse burgers niet in het bijzonder genoemd. Nijmegen was daarop geen uitzondering – al zullen empathie en coulantie in de alledaagse omgang van de gemeente met burgers ook niet opgetekend zijn in officiële berichten.

Een uitzonderlijke situatie in de Nijmeegse archiefbestanden betreft de gemeentelijke diensten. Van veel gemeenten zijn alleen de grootboeken van inkomsten en uitgaven van de gemeente na de oorlog bewaard gebleven. In het Regionaal Archief Nijmegen (RAN) bleven echter de zogenaamde ‘kohieren’ van de straatbelasting bewaard. In de meeste andere steden zijn deze omvangrijke papieren bestanden eind vorige eeuw vernietigd.

Een kohier is een staat van in een bepaalde periode te innen belastingaanslagen. In het geval van straatbelasting per pand.

Voor onze onderzoeksvraag naar belasting(na)heffingen was dit een groot voordeel. Dankzij de kohieren konden we belastingenbetalingen aan adressen koppelen. Zo konden we steekproefsgewijs een aantal interessante gevallen van rechtsherstel tussen 1944 en 1946 reconstrueren, tot op de gulden en cent van de aanslag straatbelasting. Voor 1944 en 1945 bestaan ook nog de dossiers met bezwaarschriften en de verordening voor de belastingheffing.⁴

Rechtsherstel

Uit nationaal onderzoek en studies voor andere gemeenten weten we dat rechtsherstel in de overgrote meerderheid van de gevallen heeft plaatsgevonden. Dat wil zeggen: Joodse Nederlanders kregen hun vastgoedeigendom terug via de Raad voor het Rechtsherstel en het NBI. In enkele gevallen kwamen een Joodse eigenaar en oorlogskoper overeen dat de koop niet ongedaan werd gemaakt.

Bij de meeste teruggaven kwam een minnelijke schikking tot stand. Daarbij werd de koop nietig verklaard, en werden de kosten die de koper had gemaakt sinds het moment van de koop afgezet tegen de inkomsten die hij had verkregen uit de woning. Dat betekende in de praktijk dat bijvoorbeeld instandhoudingskosten, renovaties, energierekeningen en betaalde belastingen werden afgezet tegen huurinkomsten en achterstallig onderhoud. Sommige posten, zoals huur of belasting, werden met bewijsstukken onderbouwd. Voor andere posten moesten de partijen het eens worden over een schatting.

De ‘doorverkooporganisaties’ NGV en ANBO waren er tijdens de bezetting niet in geslaagd om alle onteigende panden door te verkopen. Bijvoorbeeld omdat die panden in slechte staat waren of oorlogsschade hadden. In deze gevallen hoefde een onteigende niet te onderhandelen met een oorlogskoper. Wel kreeg hij soms te maken met een huurder. Het NBI regelde dan de teruggaaf als beheerder van de bezitsstand van de vroegere Duitse instellingen.

In Nijmegen was de helft van de onteigende panden wel verkocht. Archiefdocumenten laten zien dat andere panden van Joodse onteigenden leegstonden of door de beheerder verhuurd werden. We zagen al dat panden in de binnenstad soms in zo’n slechte toestand waren, dat ze als onverkoopbaar of zelfs onbewoonbaar golden. Het bombardement van februari 1944 en het wapengeweld van de bevrijding in september zorgden voor nog meer panden die onbewoonbaar of compleet verwoest waren. Er was een nationale regeling ter compensatie van oorlogsschade. In de gebombardeerde binnenstad werd in het belang van de wederopbouw onteigend.

Voor het onderzoek naar rechtsherstel leverden deze nieuwe onteigeningen extra complexe dossiers op, met nieuwe bebouwingsplannen en kadasterpercelen die verdwenen. Ook waren er Nederlandse onteigeningen over Duitse onteigeningen heen, voordat rechtsherstel had plaatsgevonden.

Bij een minnelijke schikking was de ontrechte Joodse burger vaak in een nadelige positie. Hij had bij terugkeer vaak geen financiële middelen, soms nauwelijks een dak boven zijn hoofd. De Nederlandse regering had een procedure vastgelegd voor het rechtsherstel. Daarin werd het ontbreken van een overlijdensakte beschouwd als een uitzondering. Dat zou het normaal gesproken ook zou zijn geweest, ware het niet dat slechts een klein deel van de Joodse bevolking het naziregime overleefde.

De instanties wachtten eerst op een bevestiging dat de oorspronkelijke Joodse eigenaar niet meer in leven was. Meestal kwam die bevestiging van het Rode Kruis. Dan volgde de tijdrovende zoektocht naar nog levende nabestaanden en mogelijke erfgenamen.

Het gevolg was dat het rechtsherstel veelal pas rond 1950 plaatsvond. Zelfs als een oorlogskoper niet probeerde om het rechtsherstel te frustreren. In dat opzicht kon het een ‘voordeel’ zijn als vastgoed door een NSB’er, Duitser of collaborateur was gekocht. Hun bezit werd na de bevrijding beheerd door het NBI. De verantwoordelijke beheerders werken vaak constructief mee bij het rechtsherstel. Andere oorlogskopers die zelf op het adres woonden, konden proberen om aan teruggaaf te ontkomen.

De oorlogskoper was soms een stadgenoot, of zelfs een buurman, die een kans voor economisch profijt had gezien. Misschien zocht ook hij soms alleen veilig onderdak voor zijn familie. In de meeste gevallen waren kopers echter handelaars die dik verdienden aan de verhuur of doorverkoop van Joodse panden. Vaak waren de kopers NSB’ers. Zij gebruikten hun netwerken om een lucratieve koop te sluiten. Toch werden over deze noodlottige jaren eindafrekeningen opgemaakt over tuinonderhoud, gasrekeningen en hypotheekpremies.

Vanuit ons huidige perspectief zijn deze boekhoudkundige afrekeningen bevreemdend. De oorspronkelijke eigenaren van het vastgoed hadden immers in het beste geval een paar dorpen verder enkele jaren ondergedoken gezeten, voortdurend vrezend voor de kloppende deur. Veel waarschijnlijker was dat ze naar een concentratiekamp gedeporteerd waren. Dan werd de teruggave van vastgoed aangevraagd door nabestaanden.

Rechtsherstel in de praktijk

De lotgevallen van Jacob Levitus en zijn woonhuis/bedrijfspannd aan de Grote Markt zijn typerend voor veel rechtsherstelprocessen in en buiten Nijmegen. Uitzonderlijk was hoogstens dat in dit geval het NBI geen schikking kon bewerkstelligen. Dit is daarom een van de zeldzame gevallen dat de afdeling Rechtspraak eraan te pas moest komen.

Voor de oorlog dreef Jacob Levitus met zijn vrouw Leentje Cohen een bakkerij en lunchroom aan de Grote Markt 37 in Nijmegen. Op deze locatie midden in het centrum was dat ongetwijfeld een goedlopend bedrijf. Kort na kerst 1941 nam de NGV het pand in beheer. Het werd Jacob begin 1942 bovendien verboden om de bakkerij te bedrijven. Hij mocht wel boven de winkel blijven wonen en moest daarvoor een flinke huur betalen aan de NGV.

Inmiddels had Johannes Franciscus Rits zijn oog laten vallen op deze winkel met veelbelovende locatie. Hij liet de ANBO weten dat hij het pand wilde kopen en zorgde ervoor dat het Jacob alvast verboden werd om de inventaris uit de winkel weg te halen.

In 1942 kocht Rits het pand voor 14.000 gulden. Hij bouwde het om tot café. Jacob en zijn gezin werden de deur uit gezet. Ze vonden een tijdelijk verblijf aan de Vossenlaan 28 en deden een mislukte poging om naar Zwitserland te vluchten. Jacob en zijn vrouw kwamen uiteindelijk om in Auschwitz. Op het moment dat opdracht werd gegeven om de woning aan de Vossenlaan leeg te halen en de inboedel op te slaan, hadden anderen al lucht gekregen van de deportatie. De meeste bezittingen van de familie waren gestolen.

Na de oorlog kwam koper Johannes Rits onder beheer te staan. De erfgenamen van de familie Levitus probeerden het pand terug te krijgen. Het lukte echter niet om tot een minnelijke schikking te komen en daardoor kwam de zaak voor bij de Raad voor het Rechtsherstel. Doordat het pand van banketbakkerszaak was omgebouwd tot café, konden de erfgenamen van de familie Levitus de zaak niet heropenen. Bovendien was onder andere de bakkersoven uit het pand verdwenen. Rits weigerde echter om een schadevergoeding te betalen. Hij meende juist 'dat de verandering van de banketbakkerszaak in een café voor de boedel van wijlen Jacob Levitus eerder een voordeel is dan een nadeel'. En zo kreeg de familie het bedrijfspannd pas in 1955 weer terug. Of Rits uiteindelijk een schadevergoeding heeft betaald, vermeldt het omvangrijke dossier niet.⁵

Steekproef uit kadaster en NBI-dossiers

Voor ruim 40 panden hebben we vastgesteld of rechtsherstel heeft plaatsgevonden (zie hoofdstuk 6, tabel 1). We hebben daarbij geprobeerd om panden met verschillende ‘oorlogsverhalen’ te vinden: doorverkocht, verhuurd, leegstand, beschadigd door bombardementen of strijdgeweld, gevorderd door de **Wehrmacht**. Deze dossiers werden opgebouwd tussen de Joodse eigenaar of nabestaanden en het NBI. Ook in Nijmegen omvatten ze vaak meerdere jaren. De gemeente was zelden of nooit partij in deze onderhandelingen.

Het kadaster is de zekerste weg om rechtsherstel vast te stellen. De gedigitaliseerde omschrijvingen van percelen (**leggers**) geven een goed beeld van de eigendomsgeschiedenis. Ze vermelden duidelijk of er rechtsherstel heeft plaatsgevonden door het NBI of de Raad voor het Rechtsherstel. Afgezien van eventueel een kanttekening over rechtsherstel, bevatten de kadasterleggers vooral informatie over koper en verkoper uit de overdrachtsregisters. Soms bevatten ze gegevens over opvolging en erfgenamen. Op kadasterleggers die wij controleerden, stond een aantekening dat rechtsherstel had plaatsgevonden.⁶

In veel gevallen biedt het **NBI-dossier** op naam van de onteigende of beheerder meer informatie. Bijvoorbeeld over het onderhandelingsproces, de boekhoudkundige eindafrekening, de correspondentie en formele beslissingen die aan de terugaaf voorafgingen.

De afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel behandelde 30.000 rechtszaken. Veel van die zaken gingen niet over vastgoed, maar over **effecten**, sieraden of kunstbezit. De klagende partij kon een Joodse ontrechte zijn, maar ook een Duitse Nederlander of een NSB'er. Toegang tot deze dossiers is bewerkelijk, want het systeem is een ingenieus geheel uit meerdere verzamelingen indexkaarten.

Nijmegen komt slechts zelden voor in deze indexen, ook in verhouding tot het inwoneraantal van de stad. Zelfs de zeer ruime steekproef van bijna de helft (13.000 indexkaarten!) leverde voor Nijmegen maar zes dossiers van vijf klagers op met de markering ‘O’ (onroerend goed).⁷

Uit deze zes dossiers komen voor Nijmegen niet zozeer onoverbrugbare belangentegenstellingen of verschillen van inzicht over recht en gerechtigheid tussen Joodse eigenaar en oorlogskoper naar voren. Meestal gaat het om zaken die in de afwikkeling te ingewikkeld waren voor een minnelijke schikking via het NBI.

Het geval van de in Berlijn geboren Nijmegenaar Erwin Karl Bielschowsky is een voorbeeld van zo’n juridisch ingewikkelde zaak. De Joodse Erwin Karl was erin geslaagd om te voorkomen dat zijn bedrijfspand met ververij en chemische wasserij werd onteigend. Hij had het bedrijf op naam gezet van zijn drie minderjarige kinderen (hij was getrouwd met een niet-Joodse vrouw). Zo kwam het bedrijf ongeschonden door de bezettingstijd. Na de bevrijding moest hij

De Duitse strijdkrachten in het Derde Rijk en de militaire bezettingsmacht in Nederland.

Een leggerartikel is een in de kadastrale legger waarop alle percelen staan vermeld die één of meerdere personen in een kadastrale gemeente in eigendom heeft of hebben.

Het NBI beheerde de bezittingen van onteigende Joodse burgers, maar ook van landverraders en Duitse instanties of burgers die door de Nederlandse staat onteigend waren.

Aandelen, obligaties en andere verhandelbare rechten.

een rechtszaak aanspannen tegen zijn eigen – nog steeds minderjarige – kinderen om het bedrijf terug te krijgen.⁸

Een ander bijzonder geval vond plaats tussen kopers. Samen hadden A. Verboon en H.D. Hardijzer panden opgekocht in verschillende steden. In Nijmegen hadden ze aan de Dommer van Poldersveldtweg in totaal tien panden naast elkaar opgekocht, van drie Joodse eigenaren en in drie transacties. Volgens hun werkwijze als oorlogskopers hadden ze een van deze panden vervolgens met winst doorverkocht aan Lambertus Christiaan Luite Veen. Tussen Veen en de oorspronkelijke eigenaar was een minnelijke schikking tot stand gekomen.

Hardijzen en Verboon stonden na de bevrijding voor de rechtbank tegenover Veen, omdat die bleef volhouden dat hij te goeder trouw was geweest. Naar eigen zeggen had hij niet geweten dat het om Joods vastgoed ging. Uiteindelijk gaf hij toe dat hij het wel geweten had. Het gevolg was dat hij net als de beide eerste oorlogskopers zijn deel van de kosten moest dragen.⁹

Onze steekproeven bevestigen het beeld dat rechtsherstel uiteindelijk plaatsvond in bijna alle gevallen. Onteigende Joodse burgers kregen hun vastgoed terug, met of zonder rechtszaak. Bij geen van de zes rechtszaken was gemeente Nijmegen partij. En gemeentelijke belastingen maakten in geen van deze dossiers deel uit van het conflict waarover een rechter moest beslissen.

Wel is het belangrijk om voor ogen te houden dat rechtsherstel *aangevraagd* moest worden door de ontrechte of zijn of haar nabestaanden. Ongetwijfeld zullen er ook in Nijmegen gevallen zijn geweest waarin de (verre) verwant die als erfgenaam kon worden aangemerkt, niet wist dat zijn familielid in het bezit was geweest van een woning. Waar geen aanvraag voor teruggaaf van vastgoed ingediend werd, kon de oorlogskoper ermee weggelopen. Zeker als die koper geen bekende collaborateur uit de stad of veroordeelde NSB'er was.

Gemeentebelastingen

De meeste belastingen werden het midden van de 20^e eeuw geheven door de Rijksoverheid, en niet door gemeenten. Deze directe belastingen blijven in ons onderzoek buiten beschouwing.

Tussen de twee wereldoorlogen kreeg de overheid steeds meer verantwoordelijkheden. Daardoor volgden nieuwe belastingen, van inkomsten- tot omzetbelasting. Tijdens de bezetting werden deze belastingen verhoogd. Ook werden nieuwe belastingen ingevoerd, zoals loonbelasting.

Gemeenten hieven straatbelasting en soms rioolbelasting. Dit stelsel van **gemeentebelastingen** veranderde niet tijdens de oorlog. Tijdens de bezettingsjaren betaalden huiseigenaren dus straatbelasting volgens criteria en tarieven uit de jaren dertig. Soms betaalde men ook zogenaamde 'opcenten', een toeslag op de grondbelasting van het Rijk. Deze toeslag ging naar de gemeente.

Erfpachtcanon bestond, maar speelde voor zover uit ons onderzoek gebleken in Nijmegen geen rol van betekenis, anders dan in Den Haag of Amsterdam.

Vanaf het moment dat een Joodse eigenaar de zeggenschap over zijn vastgoed verloor, ging ook zijn verplichting om gemeentebelastingen te betalen over op beheerder NGV of ANBO. Onderzoek voor andere Nederlandse steden levert op dit punt geen duidelijk beeld op. Zeker in 1941 en 1942 voldeed de bezetter deze gemeentelijke belastingaanslagen over het algemeen trouw. In die eerste jaren betaalde de bezetter bijvoorbeeld ook de beloofde jaarlijkse schadevergoeding aan eigenaren wiens huis gevorderd was om militair-strategische redenen of voor de inkwartiering van Wehrmacht-soldaten.

Later nam de belastingmoraal sterk af. Naarmate de Duitsers er op het Europese strijdtoneel steeds minder goed voor stonden, liet de bezetter zijn pogingen varen om de Nederlandse bevolking en bestuurders voor de nazi-ideologie te winnen.¹⁰ Na de deportatie van Joden en de lucratieve verkoop van hun geroofde panden bleven voor de roofinstellingen bovendien alleen verhuurde en leegstaande panden over. Het beeld is niet eenduidig, maar in de laatste oorlogsjaren voldeed de bezettingsmacht steeds minder belastingaanslagen. Het is mogelijk dat het ene regionale ANBO-kantoor hier anders in stond dan het andere.

Bij panden die doorverkocht waren, was het aan nieuwe eigenaren om de gemeentelijke belastingen te voldoen die bij hun bezit hoorden. Over het algemeen hadden zij er alle belang bij om deze aanslagen te betalen. Met de geallieerde opmars na **D-Day** en de bevrijding van de zuidelijke provincies in de herfst van 1944 sloegen veel NSB'ers, collaborateurs en lokale vertegenwoordigers van het naziregime op de vlucht. Ze lieten hun geroofde vastgoed vaak onbeheerd achter. Hun belastingen bleven daarom de laatste oorlogsmaanden onbetaald. Wat betreft wooneigendom ging het hierbij in Nijmegen alleen om straatbelasting.¹¹

De dag van de geallieerde landingen in Normandië, 6 juni 1944.

Uit notulen van de gemeenteraad na de bevrijding wordt duidelijk dat gemeente Nijmegen er weinig voor voelde om in te gaan op individuele verzoeken om kwijtschelding. Ook zag de gemeente er weinig in om belasting kwijt te schelden voor bepaalde jaren of groepen. Dit strikte beleid gold voor Joodse en niet-Joodse burgers. Ook voor de groep Joodse teruggekeerden werd geen uitzonderingsregel opgesteld of zelfs maar overwogen, zo blijkt uit het zwijgen in de notulen en beleidsstukken. Wel waren er algemene wijzigingen in de nationale wetgeving om huizeigenaars tegemoet te komen.

We weten dat er wel kwijtscheldingen of verminderingen waren voor mensen wiens woning was beschadigd en onbewoonbaar door het oorlogsgeweld. We zijn echter niets tegengekomen over uitzonderingen voor Joodse inwoners. We hebben van Joodse inwoners geen verzoekschriften gevonden en dus ook geen afwijzingen.

Of Joodse eigenaars van die regelingen konden profiteren, hing af van de beheerder van hun panden. Die moest zelf op tijd de verzoekschriften indienen. De regels die het hoofd van de afdeling Financiën van gemeente Nijmegen

liet opstellen, staan in schril contract met de chaos en ellende van de overgangstijd.

(Gedeeltelijke) kwijtschelding zou alleen worden overwogen als iemand die belasting moest betalen kon aantonen dat zijn financiële situatie zo moeilijk was, dat hij alleen met buitengewone offers zou kunnen betalen. Het verzoekschrift daartoe moest dan wel op tijd worden ingediend: 'niet later dan een maand na afloop van het belastingjaar, of maand na dagtekening van het aanslagbiljet'. Ook kregen ambtenaren opdracht om het afschrijven van belastingaanslagen te beperken tot de allernoodzakelijkste gevallen.¹²

We vonden in het gemeentearchief een paar verzoeken van of voor Joodse burgers om van gemeentelijke belastingen over de oorlogsjaren.¹³

In de notulen van B en W zijn tussen 1945 en 1950 meerdere berichten te vinden over aanvragen voor vermindering of kwijtschelding van straatbelasting. Bijvoorbeeld in 1947, over het jaar 1944. De notulen geven dit heel beknopt weer. Daardoor is meestal niet te achterhalen, wie de schrijvers van deze klachten of verzoeken waren. Meestal wordt maar één naam 'en anderen' genoemd. Bij deze namen waren geen Joodse namen.

In lokale en regionale kranten werd na de bevrijding wel geschreven over de kwalijke praktijken van NSB'ers of collaborateurs in het bestuur en de burgemeesterij. Maar ook de kranten zwijgen over de belastingpraktijk van de gemeente voor de bezettingsjaren.¹⁴

Teruggaaf van wooneigendom en belastingheffing

Het meeste Joodse vastgoed in Nijmegen ging na de bevrijding over van een ANBO-beheerder op een beheerder die door het NBI was aangesteld – net als elders in Nederland. Dat gold zeker voor panden die niet waren doorverkocht, en panden waarvan de oorlogskoper verdwenen was of zich voor een tribunaal moest verantwoorden. Deze nieuwe beheerders kregen bij de dossiers van de panden vaak ook belastingaanslagen als openstaande rekeningen, met name voor 1943. In de loop van 1945 kregen ze een aanslag straatbelasting over 1944.

In de NBI-dossiers zien we dat beheerders deze rekeningen meestal niet betaalden. Ze werden gewoon doorgegeven aan hun opvolger – de beheerder van een individueel pand wisselde vrij vaak in de jaren tussen bevrijding en definitief rechtsherstel. Dit algemene beeld van weigerachtigheid of onverschilligheid suggereert dat de gemeente óf geen mogelijkheden had om de beheerder tot betaling te dwingen, óf niet actief werk maakte van deze openstaande rekeningen. De eigen vergoeding voor de NBI-beheerder stond los van zulke kosten, maar de meeste beheerders maakten weinig werk van hun taak.

Volgens de kohieren ging de aanslag straatbelasting voor André Gotlieb over belastingjaar 1943 in eerste instantie naar de Van Spaenstraat 19 in Nijmegen. Dat was het kantoor van makelaar Claase en ook van de ANBO, die het bezit in de oorlog beheerd had. De gemeente verving dit adres door dat van NBI-

beheerder J.T. Teunissen en stuurde hem een vordering in april 1945. Ook die werd doorgestreept en vervangen door weer een ander adres in juni 1945. Daarbij kwam een nieuwe vordering. Een jaar later werd volgens het kohier een volgende beheerder 'om betaling verzocht'. Deze betaalde de openstaande rekening een paar dagen later.¹⁵

Dit typische voorbeeld uit de talloze belastingkohieren bevestigt onze constateringen: NBI-beheerders wisselden regelmatig en ze betaalden liever geen belastingaanslagen.

Over de precieze gang van zaken in deze en vergelijkbare situaties, kunnen we slechts speculeren. Volgens ons is dit het meest realistische scenario (al kunnen we het niet bewijzen): gemeente Nijmegen wist dat makelaar Claase een vuistdik CABB-dossier had en onder NBI-beheer was gesteld. De gemeente zal dus nagevraagd hebben wie namens het NBI het beheer over de Nijmeegse panden van Claase had overgenomen (beheerd of eigendom).

Zodra deze NBI-beheerder in 1945 een straatbelastingaanslag kreeg over het belastingjaar 1944, kon hij twee dingen doen: de aanslag laten liggen en later doorgeven aan een volgende beheerder, of de aanslag terugsturen naar de gemeente en daarbij ook de adresgegevens van de nieuwe beheerder melden.

Het is moeilijk te zien op welke manieren de gemeente actief naheffingen over 1943 of 1944 had kunnen innen. De inspanning zou groot geweest zijn en de opbrengst klein – zowel de kans van slagen als het bedrag in guldens (het ging in dit geval om 10,70 gulden).

De meest gebruikelijke gang van zaken was een overeenkomst tussen onteigende en oorlogskoper, waarin betaalde belastingaanslagen werden meegenomen. De koop werd nul en nietig verklaard. Volgens die logica kon de oorlogskoper met terugwerkende kracht ook niet belastingplichtig zijn. In de gevonden eindafrekeningen accepteerden de Joodse ontrechten dat zij uiteindelijk voor deze belastingheffingen moesten opkomen. Ook al stamden die uit de jaren die ze hadden doorgebracht in een kamp of in onderduik.¹⁶

Een voorbeeld van zo'n situatie vonden we in het NBI-dossier van Elisabeth Minco-Lindemann. Elisabeth bezat een paar huizen in Nijmegen die de ANBO in beheer nam, maar niet kon verkopen. In 1945 benoemde het Militair Gezag Th. Vosskühler als beheerder. Hij ontving in datzelfde jaar de aanslag straatbelasting over het jaar 1944: 1,10 gulden. Hij betaalde niet, maar deed wel een verzoek bij de gemeente tot vermindering, aangezien het pand was verwoest tijdens de bevrijding. (In principe hanteerde de gemeente 1 januari van het belastingjaar als peildatum.)

In 1946 werd het enige overlevende kind van Elisabeth, Nathan Minco, bewindvoerder voor zijn overleden ouders. Aan hem gaf Vosskühler deze openstaande rekening over 1944 door. Gemeente Nijmegen had de gevraagde vermindering toegekend, maar de zoon moest het resterende bedrag wel betalen.¹⁷

Uit het kadaster blijkt niet hoe gemeente Nijmegen omging met openstaande belastingaanslagen. Ook NBI-dossiers zijn daarover niet altijd informatief. Veel dossiers vertellen vooral over de zoektocht naar duidelijkheid over het lot van de onteigende, of de zoektocht naar overlevende erfgenamen en nabestaanden. Ook de wisseling van beheerders, en de correspondentie met hen, is een belangrijk onderwerp in de dossiers. Het NBI een dossier sloot zodra de partij en een minnelijke schikking bereikten. Lang niet altijd zijn de details van zo'n schikking terug te lezen in het dossier.

NBI-dossiers van Joodse Nijmegenaren bevatten wel regelmatig een eindafrekening van kosten en baten tussen rechtmatige eigenaren en oorlogskopers. De gebruikelijke weg, die kennelijk door beide partijen geaccepteerd werd, was een boekhoudkundige eindafrekening. Daarin werden ook rekeningen van de gemeentelijke belastinginner meegenomen.

Uit een uitgebreide zoektocht in de archieven – en de magere resultaten daaruit – kunnen de volgende conclusies getrokken worden. Gemeente Nijmegen ging na de bevrijding voor alle inwoners op dezelfde manier om met openstaande belastingschulden voor vastgoed. Voor Joodse Nijmegenaren die uit concentratiekampen waren teruggekeerd en wachtten op rechtsherstel, werden geen uitzonderingen gemaakt.

De minimale aanwijzingen die we hebben, zijn geen reden om ervan uit te gaan dat gemeente Nijmegen een actief beleid van naheffingen of boetes voerde. We constateren alleen dat in de notulen van de gemeenteraad of B en W na de oorlog geen besluit te vinden is om achterstallige belastingen te innen.

Na de bevrijding van Nederland richtte de stad zich op haar eigen herstel en wederopbouw. De kleine groep teruggekeerde Joodse burgers en het rechtsherstel voor wie niet terugkeerde, kreeg weinig of geen aandacht. Geen aandacht voor het bijzondere slachtofferschap en – in overeenstemming met de nationale lijn – geen speciale regelingen.

Noten

- ¹ Henk Termeer, *Nijmegen frontstad, september 1944 mei 1945: politiek en vakbeweging*, Gelderse historische reeks 13 (Zutphen: Walburg Pers, 1979); Lennert Savenije, *Nijmegen, collaboratie en verzet: een stad in oorlogstijd* (Nijmegen: Vantilt, 2018); Joost Rosendaal, *Nijmegen '44: verwoesting, verdriet en verwerking* (Nijmegen: Vantilt, 2009).
- ² A.C. van Heusden en J.H.J. van den Heuvel, *Het pijnlijk herstel: de wederopbouw van het openbaar bestuur in Gelderland 1944-1947* (Assen: Van Gorcum, 1993).
- ³ RAN, 1209, inv.nr. 2931-2934 Besluitenlijsten B&W 1946-1949; RAN, 1209, inv.nr. 1670-1675 Notulen en besluitenlijsten van de gemeenteraad 1945-1950; RAN, 1209, inv.nr. 2780-2784 Raadssignaten 1945-1948; RAN, 1209, inv.nr. 7650 Notulen van besloten vergaderingen van de gemeenteraad.
- ⁴ RAN, 2, inv.nr. 33838 Gemeentebld van Nijmegen 1945-1946; RAN, 2, inv.nr. 14566 kohieren voor de straatbelasting, geordend op volgnummer 1945, 1-1000; RAN, 2, inv. nr. 14402 behandeling van verzoek- en bezwaarschriften van belastingplichtigen 1932-1945; RAN, 2, inv.nr. 14389 Verordeningen en andere stukken betreffende de heffing van straatbelasting 1940-1945.
- ⁵ Kadaster Nijmegen, perceelnr. C 2460, leggerartikelen 11711, 12317, 13623, 13895; Oorlogsdoden Nijmegen; Joods Monument, nr. 129535, 129534; NA, 2.09.48.02, inv.nr. 451 Rekestdossiers R 17374-17496 (R. 17.475).
- ⁶ Kor Meijer, *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed* (Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008).
- ⁷ NA, 2.09.48.02, inv.nrs. 137-162 Rekestregister van de centrale griffie van de Raad voor het Rechtsherstel, houdende gegevens over partijen, de verwijzing naar de kamers en de afdoening van rekestten, kaartregister.
- ⁸ NA, 2.09.48.02, inv.nr. 601 rekestdossiers R 1-147 (R. 248).
- ⁹ Verkaufsbücher, Laufnr. 2104, 2113, 2103; NA, 2.09.48.02, inv.nr. 623 rekestdossiers R. 848-879 (R(a).854).
- ¹⁰ Peter Romijn, *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949* (Amsterdam: Balans, 2020).
- ¹¹ RAN, 2, inv.nr. 14402 Behandeling van verzoek- en bezwaarschriften van belastingplichtigen, 1932 – 1945.
- ¹² RAN, 2, inv.nr. 14389 periode 1940-1945 'Verordeningen en andere stukken betreffende de heffing van straatbelasting'.
- ¹³ RAN, 2, inv.nr. 2932 Besluitenlijst B&W 1947.
- ¹⁴ RAN, 2, inv.nr. 14402 Behandeling van verzoek- en bezwaarschriften van belastingplichtigen, 1932 – 1945.
- ¹⁵ Gotlieb had de oorlog overleefd. NA, 2.09.48.02, inv.nr. 623 rekestdossiers R. 848-879 (R(a).854); RAN, 2 Secretarie Gemeente Nijmegen, inv.nr. 14566 kohieren voor de straatbelasting, geordend op volgnummer 1945, volgnummers 1-1000, hieruit volgnummer 403.
- ¹⁶ Vergelijk: Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, 198–205.
- ¹⁷ NA, 2.09.16.10, inv.nr. 127267 Minco, D., Nijmegen.

6. Bijlagen

Tabel 1: Steekproef onteigening en rechtsherstel Nijmegen

Voor het kadaster viel een groot deel van Nijmegen onder Hatert.

Adres	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Koper	Jaar Rechtsherstel
Adrianaweg 2	J 61 / Hatert 10902	Arnold Hartog	Gerard Melchior Verstegen (1943) Ida Maria Carolina van Kempen (deel perceel, 1944)	Verstegen 1951, Van Kempen niet.
Berg en Dalseweg 126	A 4040 / Hatert 8996	Daniël Meijer	Gerard Melchior Verstegen (1943)	Geen rechts- herstel, sloping 1945, verkoop 1952. Intrekking rechtsherstel en betrachting verkoop.
Berg en Dalseweg 142	A 3472 / Hatert 8996	Daniël Meijer	Coenraad Rampe (1944)	1951
Biezendwarsstraat 56-62	A 1769 en A 1770 / Neerbosch 4145	Michel Zadick	Friedrich Bierbaum (1943)	1951
Bloemerstraat 55-55a-55b	C 5944 / Nijmegen 9389	Philippus de Leeuw	Arie Quint en Maria Behmenburg-Gantert (1943)	Onbekend
Burgemeester Van Schaeck Mathonsingel 3 (voorheen stationsweg)	B 2811 / 9317	Abraham van den Bergh	August Berthold Gustav Behmenburg (1943)	1948
Daalscheweg 363	H 329 / Hatert 6856	Mietje Sachs, weduwe Abraham Gotlieb	Bernardus Johanna Maria Claase (1943)	1952
De Ruyterstraat 63-65	C 3978 / Hatert 8737	Firma Polmans Confectie Fabriek	Johannes Theodor Welp (1943)	1950
Dommer van Poldersveldweg 42-52	A 4714, 4715, 4716 / Hatert 6866	André Gotlieb	Ary Verboon en Hendrik Derk Hardijzer (1943) Lambertus Christaan Luite Veen (1943)	1950
Fagelstraat 66-68	G 484 / Hatert 9482	Michel Zadick	Gerardus Christaan Weijts (1942)	1950
Fagelstraat 90-92	G 490 / Hatert 8996	Daniël Meijer	Gerardus Christaan Weijts (1942)	1952
Groote Markt 37	C 2460 / Nijmegen 11711	Jacob Levitus	Johannes Franciscus Rits (1942)	1955

Adres	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Koper	Jaar Rechtsherstel
Hertogstraat 123 en Derde Walstraat 120/122	C 5791 / Nijmegen 10894	Jacob Prins	Johannes Mathieu Jacobs (1943)	1950
Jozef Israëlsstraat 1 en 5	A 5595 en 5597 / Hatert 11000	Cato Rosalie van Emden, weduwe Maurits Gersons	Franciscus Gerhardus Evers (1942)	1949
Kelfkensbosch 22	C 532 / Nijmegen 11769	Alida Helena Bronkhorst, weduwe Abraham Frank	Maria van Velthuijsen, weduwe Evert Johannes van de Horst (1944)	Onbekend
Molenstraat 79-81	C 6904 / Nijmegen 10101	Judith Gotlieb (weduwe Arie de Leeuw), Max en Abraham de Leeuw (Gemeente Nijmegen voor een gedeelte van de weg)	Niet verkocht	n.v.t
Pontanusstraat 33-35	B 3006 / Nijmegen 9480	Theresa Bromet, weduwe Isidore Leviticus	Niet verkocht	n.v.t
Regentessestraat 27/29	B 3064 en B 3065 / Nijmegen 11351	Daniel Meijer	Johannes Michael Tesser en Wilhelmus Andreas Peters (1942)	1951
Reinaldstraat 1	B 4303 / Nijmegen 11481	David Veissi	Willem Hendrik Engels	1949
Ruysdaelstraat 42-56	A 7312 – A 7314 / Hatert 6799	Rachel Frankenhuis-Prins, weduwe van Marinus Frankenhuis	Johannes Mathieu Jacobs (1942)	1951
Sophiaweg 45	J 120 / Hatert 8996	Daniël Meijer	Henri Willem Paes (1942) Gerard Melchior Verstegen (1942)	1952
Ubbergseveldweg 71	A 7017 / Hatert 10902	Arnold Hartog	Franciscus Gerhardus Evers (1943) Cornelis Dekker (1943)	1947
Ubbergseweg 158	B 4650 / Nijmegen 9389	Philippus de Leeuw	Johannes Michael Tesser (1942)	Onbekend
Van 't Santstraat 141-145	H 330 / Hatert 6856	Mietje Sachs, weduwe Abraham Gotlieb	Bernardus Johanna Maria Claase	1952
Van den Havestraat 69-89	A 4198 t/m A 4201 en A 4299, A 4300 / Hatert 4009	Rachel Frankenhuis- Prins (weduwe van Marinus Frankenhuis), Louis en Marinus Frankenhuis	Johan Michael Tesser (1943)	1949
Vredestraat 6	B 2837 / Nijmegen 11366	Richel Jacobus Leon de Leeuw	Gerard Melchior Verstegen (1943) Michael Wibrandus Overmeer (1944)	1949
Ziekerstraat 84	C 4991 / Nijmegen 9389	Philippus de Leeuw	Gerard Melchior Verstegen (1943)	1951 of 1952

Tabel 2: De ANBO en gemeente Nijmegen

	Ganzenheuvel 55	Ganzenheuvel 73
Aanbod ANBO 1942 of 1943	1943	1942
Kadastraal nr. / leggerartikel	C 6657 / 10116	C 5446 / 7590
Eigenaar	J.M. van Buren	Weduwe M.G. Cohen
Toestemming Commissaris der Provincie	Ja	Ja
Aanbetaling 10%	Ja	Ja
Oorlogsschade	Nee	Nee
Gemeente-eigendom na WO2	1953 – koop	1955 – koop

	Gerard Noodtstraat 21-27 (rabbinaatshuis)	Gerard Noodtstraat 21-27 (synagoge en erf)
Aanbod ANBO 1942 of 1943	1943	1943
Kadastraal nr. / leggerartikel	C 4194 / 285	C 4193 / 285
Eigenaar	Nederlandse Israëlitische Gemeente	Nederlandse Israëlitische Gemeente
Toestemming Commissaris der Provincie		
Aanbetaling 10%		
Oorlogsschade	Nee	Nee
Gemeente-eigendom na WO2	Jaren '70 – deels, koop	Jaren'70, deels koop

	Houtstraat 85	Houtstraat 89
Aanbod ANBO 1942 of 1943	1943	1943
Kadastraal nr. / leggerartikel	C 1749 / 8331	C 5406 / 9114
Eigenaar	Salomon Philip Glaser	Isaak Glaser
Toestemming Commissaris der Provincie		
Aanbetaling 10%		
Oorlogsschade	Bombardement	Bombardement
Gemeente-eigendom na WO2	1949, onteigening	1950, onteigening

	Jodengas 19-21 – Stikke Hezelstraat 13	Jodengas 9
Aanbod ANBO 1942 of 1943	1943	1943
Kadastraal nr. / leggerartikel	C 5274 / 11351	C 6434 / 8331
Eigenaar	Daniël Meyer	Salomon Philip Glaser
Toestemming Commissaris der Provincie		
Aanbetaling 10%		
Oorlogsschade	Bombardement	Bombardement
Gemeente-eigendom na WO2	1949, onteigening	1949, onteigening

	Kannenmarkt 3-3a	Kwakkenbergweg/Postweg (begraafplaats)
Aanbod ANBO 1942 of 1943	1942	1943
Kadastraal nr. / leggerartikel	C 2491 / 10443	B (Hatert) 1439 / 3802
Eigenaar	Lehman Frank en Sophia Frank	Nederlandse Israëlitische Gemeente
Toestemming Commissaris der Provincie		
Aanbetaling 10%		
Oorlogsschade	Nee	Nee
Gemeente-eigendom na WO2	1956, koop	Nee

	Lange Hezelstraat 2 – Heuveltje 1-3	Mariënborg (begraafplaats)
Aanbod ANBO 1942 of 1943	1943	1943
Kadastraal nr. / leggerartikel	C 2538 / 7580	C 6156 / 285
Eigenaar	Charlotte Frank, echtgenote Jacob Prins	Nederlandse Israëlitische Gemeente
Toestemming Commissaris der Provincie		
Aanbetaling 10%		
Oorlogsschade	Bombardement	Nee
Gemeente-eigendom na WO2	1953, koop	1961, koop

	Priemstraat 1	Ridderstraat 19-21
Aanbod ANBO 1942 of 1943	1942	1943
Kadastraal nr. / leggerartikel	C 5447 / 7590	C 3830 / 9398
Eigenaar	Weduwe M.G. Cohen	Philippus de Leeuw
Toestemming Commissaris der Provincie	Ja	Ja
Aanbetaling 10%	Ja	Ja
Oorlogsschade	Nee	Nee
Gemeente-eigendom na WO2	1955, koop	Nee

	Smidstraat 20 – St. Stevenskerkhof 40	Smidstraat 55
Aanbod ANBO 1942 of 1943	1943	1942
Kadastraal nr. / leggerartikel	C 2597 / 11660	C 2397 / 11611
Eigenaar	Eth. Lindeman, echtgenote D. Minco	Lehman Frank
Toestemming Commissaris der Provincie	Ja	
Aanbetaling 10%	Ja	
Oorlogsschade	Bevrijding	Nee
Gemeente-eigendom na WO2	1959, koop	1949, koop

	Snijderstraat 37-39	Stikke Hezelstraat 15
Aanbod ANBO 1942 of 1943	1943	1943
Kadastraal nr. / leggerartikel	C 280 / 11006	C 1707 / 11351
Eigenaar	Leonardus van Brink	Daniël Meyer
Toestemming Commissaris der Provincie	Ja	
Aanbetaling 10%	Ja	
Oorlogsschade	Bevrijding	Bombardement
Gemeente-eigendom na WO2	1951, onteigening	1949, onteigening

	Stikke Hezelstraat 41	Wolfskuilseweg 161
Aanbod ANBO 1942 of 1943	1943	1944 (initiatief gemeente)
Kadastraal nr. / leggerartikel	C 1717 / 10499	B (Neerbosch) 657A / 3964
Eigenaar	Helena Egger, weduwe Aaron Glaser	Leonardus van Brink
Toestemming Commissaris der Provincie		Ja
Aanbetaling 10%		Ja
Oorlogsschade	Bombardement	Nee
Gemeente-eigendom na WO2	1949, onteigening	1949, deels koop

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Slaa, Robin te. *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.

Regionaal en lokaal

- Bakel, Anne van, en Frank Eliëns. *Terug naar het begin: de geschiedenis van de Joodse Gemeente van Nijmegen in vogelvlucht*. Nijmegen: Nederlands Israëlitische Gemeente, 2000.
- Berg, H.D. van den. *Onse Joden: Nijmegen en de geschiedenis van haar Joden*. Zutphen: Walburg Pers, 2002.
- Eliëns, Frank. *Voor Joden verboden: hoe de joodse gemeenschap uit Nijmegen verdween 1940-1945*. Amsterdam: Boom, 2021.
- Eliëns, Frank. *Nijmegen tussen bezetting en bevrijding*. Zaltbommel: Europese bibliotheek, 1995.
- Hamburger, H., J. C. Regtien, en Fr. van Echten. *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Gelderland*. Bedum: Profiel, 2005.
- Heusden, A.C. van, en J.H.J. van den Heuvel. *Het pijnlijk herstel: de wederopbouw van het openbaar bestuur in Gelderland 1944-1947*. Assen: Van Gorcum, 1993.
- Janssen, Bart, en Wiel P.H. Lenders. *De pijn die blijft: ooggetuigenverslagen van het bombardement van Nijmegen 22 februari 1944*. Nijmegen: Vantilt, 2019.
- Rosendaal, Joost. *De bevrijding in beeld: van Neerpelt tot Wesel, 1944-1945*. Onder redactie van Froukje Dooren. Nijmegen: Vantilt, 2014.

- Rosendaal, Joost. *Nijmegen '44: verwoesting, verdriet en verwerking*. Nijmegen: Vantilt, 2009.
- Rosendaal, Joost. *Oorlog in Gelderland. Onderdrukking en vrijheid 1940-1945*. Nijmegen: Vantilt, 2019.
- Nationaal en internationaal**
- Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*. Amsterdam: Boom, 2001.
- Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel*: rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.
- Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.
- Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004.
- Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.
- Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987*. Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.
- Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bakker, 2001.
- Boterman, Frits. *Duitseaders: de jodenvervolgung en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.
- Croes, Marnix, en Peter Tammes. *'Giflaten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*. Deventer: Kluwer, 2012.
- Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.
- Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolgung in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2011.
- Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden 1940-1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.
- Hondius, Dienke, en Marga. Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.
- Jong, Loe de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 vols (Leiden: Nijhoff; Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1969-1994).
- Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief*. Den Haag: Nationaal Archief, 2005.
- Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.
- Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.

- Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.
- Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.
- Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965.
- Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestrafing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.
- Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogstegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.
- Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Veraart, Wouter Jan. 'Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw'. Deventer: Kluwer, 2005.
- Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.

Archieven

Nationaal Archief

2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983)

2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967

2.09.48.02 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel: Afdeling Rechtspraak, 1945-1967 (1971)

2.09.16.xx Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter ...

Gelders Archief

0040 Gouverneur van de Provincie/Commissaris van de Koning(in)

0039 Gedeputeerde Staten

Regionaal Archief Nijmegen

2 Secretarie Gemeente Nijmegen (1810 – 1946)

52 Dienst Bouw- en Woningtoezicht Nijmegen (1888 – 1951)

62 Dienst Gemeentewerken Nijmegen 1919 – 1951

154 Gemeenteraadslid R. Bahlmann over de gemeentepolitiek in Nijmegen (1931 – 1965)

255 N.V. Concertgebouw De Vereeniging Nijmegen (1913 – 1961 (circa 1975))

1210 Secretarie Gemeente Nijmegen / Organisme – Eigendom 1946 – 1984

1213 Secretarie Gemeente Nijmegen / Eigendom, openbare werken, belastingen 1946 – 1984

1216 Secretarie Gemeente Nijmegen / Openbare gezondheid 1946 – 1984

1209 Secretarie Gemeente Nijmegen / Organisme – Algemeen 1946 – 1984

5006 OSAN, Openbare orde (tijdelijk)

697 Bosselaar 1915 – 1947

1193 Beeken, W.G. (1926 – 1981)

1209 Secretarie Gemeente Nijmegen / Organisme – Algemeen (1946 – 1984)

1210 Secretarie Gemeente Nijmegen / Organisme – Eigendom (1946 – 1984)

1213 Secretarie Gemeente Nijmegen / Eigendom, openbare werken, belastingen (1946 – 1984)

1224 Secretarie Gemeente Nijmegen / Cultuur (1946 – 1984)

Websites en kranten

Advies & Actualiteit, Radboud Universiteit

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht

De Gelderlander

studiezaal.nijmegen.nl

Historische @tlas Nijmegen

kaart.nijmegen.nl/historie

Huis van de Nijmeegse Geschiedenis

www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl

Joods Cultureel Kwartier

www.jck.nl

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Kadaster, Verkaufsbücher

labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher

Nationaal Comité 4 en 5 mei

www.4en5mei.nl

Nijmeegsch Dagblad

www.delpher.nl

Oorlog in Nijmegen

oorloginnijmegen.nl

Oorlogsbronnen

www.oorlogsbronnen.nl

Oorlogsdoden in Nijmegen

www.oorlogsdodennijmegen.nl

Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant

www.delpher.nl

